

V. Decenija sećanja na Kosovu

Jora Lumezi

Uredila Nataša Kandić

1. Sažetak

Ovaj izveštaj ispituje dinamiku politike sećanja na Kosovu analizirajući komemoracije ratnih događaja tokom protekle decenije i fokusirajući se na ključnu ulogu političkih predstavnika. Istraživanje se bavi državno organizovanim komemoracijama, s posebnim naglaskom na govorima političara na tim događajima. Fokus analize je na pet događaja tokom oružanog sukoba 1998–1999. na Kosovu, a to su masakr u Račku/Rečak, napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm, masakri u Kruši/Krushë, Bitka na Košarama i bombardovanja i streljanja u zatvoru Dubrava.

Cilj ovog istraživanja je da razotkrije evoluciju tih komemoracija tokom poslednje decenije, s posebnim osvrtom na govore političkih predstavnika, uključujući nekadašnje članove Oslobođilačke vojske Kosova (OVK). U tom okviru, određeni događaji i pojedinci strateški se komemoriraju u skladu s političkim ciljevima, što podstiče jedinstvo, identitet i legitimitet među Albancima na Kosovu. Te komemoracije značajno doprinose izgradnji kolektivnog sećanja koje osnažuje zajedničke narative i istorijsku svest. Ova analiza ističe kako te prakse jačaju doživljaj nacionalnog identiteta i solidarnosti među građanima, s obzirom na široko rasprostranjena teška iskustva, od tragičnog gubitka voljenih, imovine ili posla do raseljavanja, uz trajne emocionalne i fizičke traume. Interakcija politike sećanja, političkih predstavnika i komemorativnih događaja stoga se pokazuje kao ključni aspekt društveno-političkog pejzaža Kosova.

Prvi analizirani događaj, masakr u Račku/Rečak, smatra se ključnim događajem u oružanom sukobu na Kosovu, koji je označio prekretnicu, eskalaciju nasilja, i izazvao međunarodnu osudu. Komemorativne prakse vezane za Račak/Rečak otkrivaju da je politika sećanja na Kosovu ukorenjena u tradicionalnom pristupu, u kojem se ističe slavljenje vojske, posebno OVK. Narativ prikazuje pripadnike OVK kao herojske figure koje su donele stabilnost i ojačale etnički nacionalizam. U godišnjim govorima političkih predstavnika stalno se izražava zahvalnost za doprinos međunarodne zajednice i naglašava presudna uloga Williama Walkera, tadašnjeg šefa Kosovske verifikacione misije, kao prvog međunarodnog svedoka masakra, što je uticalo na potonju intervenciju NATO-a.

Slavljenje OVK i uloge međunarodne zajednice u oslobađanju Kosova doprinosi kolektivnom sećanju, učvršćujući osećanje žrtve i zajedničke traume među Albancima. Masakr u Račku/Rečak označava presudan događaj koji je podstakao globalnu akciju, ukazao na kršenje ljudskih prava i podigao sukob na Kosovu na nivo globalne zabrinutosti.

Istraživanje se potom fokusira na napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm u martu 1998. godine, kritičnu tačku rata na Kosovu. Srpske snage bezbednosti krenule su u brutalan napad na uporište OVK, u kojem su smrtno stradali Adem Jashari, istaknuti vođa OVK, i članovi njegove porodice. Oružani otpor porodice Jashari postao je patriotska žrtva, sublimacija težnje Kosova za nezavisnošću. Njihovo nasleđe ugrađeno je u nacionalne ideologije, narative o ratu na Kosovu i prakse izgradnje države. Sećanje na porodicu Jashari poslužilo je kao moćno sredstvo oblikovanja i legitimizacije narativa o otporu ugnjetavanju, podstičući kolektivno sećanje na širi otpor protiv srpskih snaga.

Trodnevna okupljanja u Memorijalnom kompleksu „Adem Jashari“ u Prekazu / Prekaz i Poshtëm, koja se održavaju od 5. do 7. marta, naglašavaju trajnu posvećenost sećanju na masakr. Politički

predstavnicu ističu hrabrost i nesebičnost porodice Jashari, kao i njihovu neprikosnovenost u borbi Kosova za oslobođenje. Kolektivno sećanje na napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm ostaje svedočanstvo o istoriji nacije, potvrđujući mesto u sadašnjosti i štiteći od pretnje zaborava. Štaviše, gubitak porodice, kao amblematski prikaz žrtve i izdržljivosti, duboko dotiče građane Kosova, izazivajući snažan emocionalni odgovor i stvarajući osećanje kolektivne solidarnosti i traume.

Sledeći analizirani događaj jesu masakri u Kruši/Krushë. Sećanje na Krušu/Krushë prikazuje rat na Kosovu iz jedinstvene perspektive, odstupajući od tipičnog fokusa na borce OVK i međunarodnu pomoć. U tom sećanju ističe se rodna dinamika pošto su žene bile u centru pažnje nakon tog događaja, te se njime obuhvataju teškoće udovičkog života i ženska izdržljivost. Taj narativ se izdvaja u politici sećanja na Kosovu, priznajući snagu i hrabrost preživelih žena, što je otklon od konvencionalnog komemorativnog diskursa. Na godišnjim okupljanjima u Velikoj Kruši / Krushë e Madhe i Maloj Kruši / Krushë e Vogël odaje se počast žrtvama i naglašava nerasvetljena sudbina mnogih nestalih osoba.

Oslanjajući se na feminističke studije sećanja, politika sećanja povodom Kruše/Krushë ne prenebregava rodni aspekt, čime se suprotstavlja dominantnim narativima. Svojim fokusom na iskustvima žena, komemorativne prakse u Kruši/Krushë stvaraju inkluzivniji i rodno osetljiviji pejzaž sećanja, prepoznajući jedinstvene izazove sa kojima se žene suočavaju u postkonfliktnom periodu. Međutim, ukrštanje politike sećanja i tranzicione pravde otkriva tenzije između komemoracije i utvrđivanja odgovornosti. Dok komemoracije odaju počast žrtvama i preživelim, ograničene istrage i presude ističu složenost i izazove u postizanju pune odgovornosti za zločine na Kosovu.

Sledeći analizirani događaj je Bitka na Košarama, koja se od ostalih ratnih događaja na Kosovu razlikuje po tome što nije jednostrani masakr. Budući da je u njoj smrtno stradalo više od stotinu boraca OVK, ta bitka menja narativ u kojem su kosovski Albanci prikazani isključivo kao žrtve. Tako postaje simbol otpora i osnaživanja, naglašavajući delatnost i hrabrost Kosovara u sukobu sa oružanim snagama Jugoslavije.

Dva su ključna faktora značaja Bitke na Košarama u kosovskom društvu. Prvo, ona predstavlja pobedu zbog proboja granice sa Albanijom, što je olakšalo siguran prolaz dobrovoljcima i transport oružja. Drugo, završetak bitke se poklapa s potpisivanjem Kumanovskog sporazuma između NATO-a i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), oblikujući percepciju pobeđe.

Politika sećanja povodom Bitke na Košarama, stoga, značajno se razlikuje u odnosu na ostale događaje iz sukoba na Kosovu. Ona ne samo što preispituje narativ o žrtvi već i ističe jedinstvene značajke koje Košare/Kosharë čine simbolom otpora i pobeđe. Dinamika bojnog polja, jedinstvo Albanaca i strateške implikacije proboja granice doprinose trajnom značaju te bitke za istoriju i politiku zemlje.

Na kraju, analiza ispituje politiku sećanja u vezi s bombardovanjima i streljanjima u zatvoru Dubrava. Diskurs povodom Dubrave, pored očuvanja sećanja na žrtve, ističe delatnost i otpornost ugnjetavanih Albanaca na Kosovu. Isticanje posebne kategorije albanskih političkih zatvorenika postaje temelj u izgradnji narativa koji podupire zajedničku borbu za slobodu i državnost. Priče i žrtve tih pojedinaca doprinose stvaranju kolektivnog sećanja koje ističe istrajnost kosovskih Albanaca i njihovu posvećenost političkom aktivizmu. Prema tome, komemorativni diskurs povodom stradanja u Dubravi podstiče ideju da tu nisu stradale slučajne žrtve, već vodeće ličnosti u političkom životu Kosova.

Uz to, analiza komemorativnih govora otkriva zabrinutost zbog toga što odgovorni za masakr u zatvoru Dubrava nisu procesuirani.

2. Uvod

2.1. Istorija

Politička kriza na Kosovu razvijala se od kraja osamdesetih i tokom devedesetih godina, da bi od sredine 1998. godine kulminirala oružanim sukobom u kojem su učestvovalе snage Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i Srbije, kao i snage Oslobođilačke vojske Kosova ili OVK. Tokom tog sukoba, Vojska Jugoslavije (VJ) i Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije (MUP RS) koristili su prekomernu i nasumičnu silu, što je za posledicu imalo oštećenja civilne imovine, prisilno raseljavanje albanskog stanovništva i smrt civila. Uprkos naporima da se kriza okonča, što je uključivalo dovođenje međunarodne verifikacione misije na Kosovo, sukob se nastavio do 24. marta 1999. godine, pa i nakon toga, kada su snage NATO-a započele vazdušnu kampanju bombardovanja ciljeva u SRJ.¹ U periodu od 20. marta do 11. juna 1999. godine život je izgubilo 9.383 ljudi, i to 7.091 albanski civil, 340 Srba i Roma, 1.221 pripadnik OVK i 731 pripadnik srpskih snaga.² Vazdušna kampanja NATO-a završila se 9. juna 1999. godine, potpisivanjem Kumanovskog sporazuma, koji je obavezao SRJ i Srbiju da povuku vojno-policijske snage s Kosova u roku od 10 dana.

Povlačenje srpskih snaga i institucija Srbije na Kosovu otvorilo je put za uspostavljanje Privremene administrativne misije Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK). Skupština Kosova je 17. februara 2008. godine proglasila nezavisnost, koju je priznalo oko 100 zemalja. Srbija i dalje ne priznaje Kosovo, i dalje smatra Kosovo delom Srbije, iako od juna 1999. godine nema kontrolu nad teritorijom Kosova.³

2.2. Metodologija

Ovo istraživanje nastoji da sveobuhvatno analizira pet događaja tokom rata 1998–1999. Konkretno, fokus istraživanja je na državno organizovanim obeležavanjima tokom protekle decenije i njihovoj osnovnoj strukturi. Ispitujući te događaje, analiza teži tome da osvetli kako su se oni odvijali tokom godina, s posebnim naglaskom na govorima različitih političkih aktera, uključujući nekadašnje pripadnike OVK. Cilj je razumeti zajednički narativ koji se provlači kroz te govore i kako su oni značajno uticali na kolektivno sećanje i podstakli osećanje solidarnosti u vezi s prošlošću. Pet odabranih događaja su: masakr u Račku/Rečak, napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm, masakr u Velikoj Kruši / Krushë e Madhe, Bitka na Košarama i bombardovanja i streljanja u zatvoru Dubrava.

Izbor ovih događaja takav je da se njime nastoje obuhvatiti sve dimenzije državnih obeležavanja, posebno narativ koji obuima sećanje na Kosovu. Vlada Kosova ih obeležava velikim skupovima koji se održavaju na memorijalnim kompleksima i u gradovima. Ovo poglavlje isključivo se fokusira na godišnja obeležavanja, crpući iz transkripata političkih govora i izjava predstavnika vlade i opozicionih partija.

1 SENSE – Centar za tranzicijsku pravdu (2023). *MKSJ: Slučaj Kosovo*, dostupno na: <https://sensecentar.org/index.php/hr/aktivnosti/predstavljen-interaktivni-narativ-mksj-slucaj-kosovo>.

2 FHP i FHPK, Baza podataka.

3 <https://www.aljazeera.com/news/2023/5/29/kosovo-serbia-tension-history-latest-flare-up-and-whats-next>.

Izbor ovih pet događaja načinjen je s namerom da obuhvati više aspekata rata i istakne njihov značaj u današnjem društveno-političkom pejzažu Kosova. Svaki događaj je pažljivo odabran kako bi se pružio sveobuhvatan narativ. Prvi događaj, masakr u Račku/Reçak, neizostavan je da bi se prikazalo kako je sukob na Kosovu prvobitno privukao međunarodnu pažnju. Takođe ističe smrt nezaštićenih civila i njihovu nepokolebljivu odlučnost da brane svoje porodice i domove. Sledeći događaj, napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm, posebno napad na osnivače i vođe OVK, Adema Jasharija i njegovu porodicu, izuzetno je značajan za albansko stanovništvo Kosova. Adem Jashari i njegova braća smatraju se osnivačkim figurama OVK, ljudima koji su se potpuno posvetili borbi za oslobođenje i nezavisnost Kosova. Sledeći događaj tiče se masakra u selima Mala i Velika Kruša (Krushë e Madhe i Krushë e Vogël). Razdoblje posle tih masakra iznedrilo je inspirativnu priču o otpornosti žena iz Kruše/Krushë i njihovoj odlučnosti da obnove svoje živote uprkos tome što su u ratu izgubile muževe, sinove i očeve. Potom, Bitka na Košarama izdvaja se time što je to obračun na bojnom polju, u kom su učestvovali i OVK i jugoslovenske snage. Značaj te bitke je u uspešnom proboju granice sa Albanijom, što je omogućilo prolazak dobrovoljaca, oružja i osnovnih potrepština za podršku narodu Kosova. Konačno, bombardovanja i streljanja u zatvoru Dubrava predstavljaju još jedan značajan događaj tokom rata. U tom zatvoru držani su mnogi politički zatvorenici koji su se suprotstavljali srpskoj represiji. Napadi koje su pretrpeli zatvorenici u Dubravi, od NATO bombardovanja do egzekucija koje su počinile srpske snage, naglašavaju koliko duboko seže uticaj tog događaja.

Ova kvalitativna analiza oslanja se na sekundarne podatke kao na ključni istraživački alat, a priroda studije obuhvata i analitičko i deskriptivno istraživanje. Primenjena metodologija uključuje sveobuhvatno sekundarno istraživanje, koje podrazumeva pregled širokog spektra izvora, uključujući transkripte, video-snimke, različite medijske članke, zvanične publikacije vlade, akademske radove, relevantne zakone i još mnogo toga. Da bi se prikupile izjave političara, istraživanje se primarno oslanjalo na lokalne medijske izvore, njihove stranice na društvenim mrežama i veb-sajtove vlade. Treba napomenuti da su, iako su članci i transkripti koji se odnose na komemoracije u protekloj deceniji dostupni na internetu, neki od tih članaka i transkripata obrisani ili istekli, pa nisu bili dostupni. Stoga ne postoji potpuni transkript za svaki godinu; međutim, sačuvani su ključni segmenti raznih govora. Pored toga, važno je istaći da je ovo istraživanje sprovedeno na engleskom i albanskom jeziku. S obzirom na to da je Kosovo predmet ispitivanja, značajan deo izveštaja, članaka, medijskog izveštavanja i zvaničnih dokumenata dostupan je isključivo na albanskom jeziku. Uključenost oba jezika omogućava sveobuhvatnu analizu politike sećanja u vezi s Kosovom.

2.3. Argument

Politika sećanja na Kosovu bitno utiče na izgradnju kolektivnog sećanja i oblikovanje nacionalnog identiteta. Na Kosovu, komemoracije različitih događaja povezanih sa sukobom prate doslednu strukturu, odražavajući složenu interakciju sećanja, politike, stvaranja identiteta, dejstvenosti i međunarodnih dimenzija – što sve doprinosi višedimenzionalnom razumevanju politike sećanja na Kosovu.

U okviru politike sećanja, određeni događaji i pojedinci često se komemoriraju da bi služili političkim ciljevima, podstičući doživljaj jedinstva, identiteta i legitimiteta među Albancima na Kosovu. Te komemoracije doprinose stvaranju kolektivnog sećanja koje pojačava zajedničke narative i istorijsku svest, snažeći osećanje nacionalnog identiteta i solidarnosti među stanovništvom, s obzirom na to da je većina ljudi doživela neku patnju, bilo da je reč o gubitku

voljenih, raseljavanju iz domova, gubitku imovine ili posla, praćenom trajnim posledicama emocionalne i fizičke traume.

Sećanje na događaje poput masakra i namernih napada na civilno stanovništvo izaziva snažne emocionalne reakcije, učvršćujući percepciju žrtve i otpora, u zavisnosti od narativa koji se oko njih konstruiše. Stoga su komemorativne prakse od presudne važnosti u negovanju kolektivnog identiteta utemeljenog na zajedničkim iskustvima iz vremena rata i traume na Kosovu.

Kroz istoriju, sukobi su bili neprikosnoven činilac u oblikovanju društava i trajno su uticali na kolektivno sećanje. Događaji ispitani u ovom poglavlju svedoče o trajnom značaju istorijskih previranja. Dok se upuštamo u narative o ratu, susrećemo se sa svedočanstvima koja određene grupe čuvaju i održavaju. Ti narativi, često ukorenjeni u iskustvima i perspektivama dominantnih aktera u ratu, u žiži su komemorativnih praksi na Kosovu. Stoga dominacija određenih grupa u oblikovanju komemorativnog narativa može dovesti do marginalizacije drugih grupa uključenih u rat na Kosovu.

3. Masakr u Račku/Reçak

3.1. Uvod

Masakr u Račku/Reçak smatra se jednim od najznačajnijih događaja tokom rata između Kosova i Srbije iz nekoliko razloga. Prvo, označio je prekretnicu u sukobu i viđen je kao znatna eskalacija nasilja. Drugo, doveo je do snažne međunarodne osude i povećanog pritiska da se sukob reši intervencijom. Takođe, u tom masakru stradalo je 45 žrtava, uključujući žene i decu, što je dodatno podstaklo gnev i navelo međunarodnu zajednicu da deluje. Na osnovu sveobuhvatnih međunarodnih izveštaja i suđenja generalu MUP-a Srbije Vlastimiru Đorđeviću pred MKSJ, utvrđeno je da su srpske snage preduzele ozbiljnu oružanu akciju u Račku/Reçak, pri čemu su žrtve ubijane u svojim domovima, u okolini i na obližnjim poljima.

Kolektivno sećanje i istorijski narativi povodom masakra u Račku/Reçak znatno utiču na savremenu politiku na Kosovu. Stoga je cilj ovog poglavlja da analizira kako su političari i društvo u celini komemorirali taj masakr tokom protekle decenije. Posebno će se fokusirati na to kako se organizuje godišnje obeležavanje masakra u Račku/Reçak i kako se time naglašava narativ politike sećanja na Kosovu. Analiza će ispitati diskurse političkih lidera Kosova, s posebnim naglaskom na nekoliko tema. Među tim temama su glorifikacija Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), priznanje međunarodnoj zajednici, posebno ulozi američkog diplomate Williama Walkera, tadašnjeg šefa Kosovske verifikacione misije, poricanje zločina od strane srpskih zvaničnika, kao i poziv za pravdu za žrtve i preživjele koji upućuju političari i porodice žrtava.

3.2. Komemorativne prakse

6 Zvanične državne komemoracije masakra u Račku/Reçak odražavaju se od sredine dvehiljaditih godina, kada je Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja počelo sa izgradnjom Memorijalnog kompleksa „Masakr u Račku“ 2008. godine, nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Kompleks, koji je završen 2022. godine, sastoji se od nekoliko elemenata, uključujući groblje žrtava, spomen-zid, statu u Williama Walkera, administrativne kancelarije, fontanu, prostor za sedenje, parkinge i zelene površine. U predviđenom memorijalnom području nalaze se i dve kuće koje su mesta zločina.⁴

Godišnje obeležavanje masakra u Račku/Reçak organizuje Vlada Kosova, a domaćin je predsednik opštine Štimlje/Shtime. Nekoliko dana pre komemoracije, predsednik opštine saziva sastanak sa organizacionim odborom radi pripreme komemoracije. Na tom sastanku učestvuju policijsko osoblje na regionalnom i lokalnom nivou, predstavnici premijera i predsednika, predstavnici organizacija i udruženja osnovanih nakon rata, predstavnici javnog televizijskog servisa i drugi predstavnici lokalnih institucija. Učesnici se angažuju u dijalogu i postižu konsenzus o planiranju i izvršenju planiranih aktivnosti, koje se obično održavaju 15. januara.⁵ Komemoracija počinje tradicionalnom povorkom i okupljanjem učesnika u blizini pijace ujutro 15. januara. Nakon toga, odaje se počast na grobljima žrtava u Štimlju/Shtime, Malopoljcu/Mollopolcë i

4 AMMKM (n. d.). „Kompleksi Memorial 'Masakra e Reçakut' – Reçak, Shtime – AMMKM“, dostupno na: https://amkmk.rks-gov.net/acadp_listings/kompleksi-memorial-masakra-e-racakut-racak/

5 Municipalities of the Republic of Kosovo (2023). „Mbahet takimi konsultativ për shënimin e përvjetorit të Masakrës së Reçakut“, 9. februar 2023, dostupno na: <https://kk.rks-gov.net/shtime/news/mbahet-takimi-konsultativ-per-shenimin-e-pervjetorit-te-masakres-se-recakut-2/>.

Memorijalnom kompleksu Račak od strane predstavnika institucija i organizacija nastalih posle rata. Komemoracija se zatim nastavlja u Memorijalnom kompleksu Račak, gde počast obično odaju šefovi država, ambasador William Walker i predsednik opštine Štimlje/Shtime.⁶ Sledi komemorativna akademija u Domu kulture u Štimlju/Shtime, na kojoj šefovi država i ambasador Walker održe govore. Poslednjih nekoliko godina, obeležavanje je obuhvatalo i dokumentarni film koji je producirala Radio-televizija Kosova (RTK) i nastup hora „Siparantum“.⁷

Politika sećanja na Kosovu prikazuje se uglavnom na tradicionalan način, uz slavljenje vojske, Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), muške snage i izdržljivosti, osećanja privrženosti i solidarnosti sa saveznicima, kao i predstavljanje žena isključivo kao žrtava, čime se muškarci i žene po navici razdvajaju na borce i žrtve.⁸ Običaji koji preovladavaju sećanjem usredotočeni su na počast OVK, što je primetno i na zvaničnim i na privatnim komemoracijama. Razvijeni narativ prikazuje pripadnike OVK kao herojske figure koje su pružile sigurnost i stabilnost albanskom stanovništvu Kosova u teškim vremenima i osnažile etnički nacionalizam. Pripadnici OVK smatraju se „osnivačima“ koji su oslobodili Kosovo i doneli mir.⁹ U komemorativnom govoru 2022. godine, predsednica Kosova Vjosa Osmani istakla je da je taj masakr označio najvažniju prekretnicu ratnog razdoblja i osnažio devojke i momke iz OVK u nastojanjima da donesu slobodu Kosovu.¹⁰ Premijer Albin Kurti, koji je i predsednik Pokreta za samoopredeljenje (Lëvizja Vetëvendosje, LVV), u svom govoru 2023. godine priznao je da je ukupno 11 vojnika OVK izgubilo život dok su neustrašivo čuvali tela 45 civila ubijenih 15. 1. 1999. godine u Račku/Reçak.¹¹

U diskursu političkih lidera primetan je dosledan obrazac priznanja i divljenja naporima međunarodne zajednice, kako tokom rata tako i nakon njega. Taj fenomen bio je posebno izražen u vreme prethodnih vlada, a ublažio se pod upravom premijera Kurtija. U martu 1999. godine, tadašnji predsednik SAD Bill Clinton objavio je u intervjuu odbijanje srpskih pregovarača da potpišu mirovni sporazum i posledični početak intervencije NATO-a, spominjući Račak/Reçak kao značajan faktor u odluci o pokretanju vazdušnih napada protiv srpskih vojnih i policijskih snaga na Kosovu. „*Trebalo bi da se setimo šta se dogodilo u selu Račak u januaru – nevini muškarci, žene i deca odvedeni iz svojih kuća do jarka, primorani da kleče u prljavštini, pogođeni vatrom – ne zbog nečega što su uradili, već zbog toga ko su bili. Sada se otprilike 40.000 pripadnika srpske vojske i policije grupišu na Kosovu i oko njega. Samo naša odlučnost stoji između njih i brojnih drugih sela poput Račka – punih ljudi bez zaštite, iako su sada izabrali mir*“¹², izjavio je predsednik Clinton na konferenciji za štampu u Washingtonu.

U deceniji nakon prestanka neprijateljstva na Kosovu, prilikom svake komemoracije masakra, politički lideri dosledno su izražavali zahvalnost i priznanje za doprinos međunarodnih faktora ukupnom napretku Kosova. Taj sentiment bio je lajtmotiv u njihovim govorima. Bivša predsednica

6 *Ibid.*

7 Transkript 2023.

8 Kosovo Memory (n. d). *Memory Map*, dostupno na: <http://kosovomemory.org/memory-map/>.

9 Čočaj, V. (2020). *Transkript: Politike pamćenja i prakse sećanja u Jugoistočnoj Evropi*, REKOM mreža pomirenja i FHP Kosovo, 22. oktobar 2020, dostupno na: <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2021/02/HLC-brochure-SRB-The-Politics-of-Memory-and-Remembrance-Practices.pdf>

10 Transkript 2022.

11 Transkript 2023.

12 U.S. Department of State (1999). “Clinton Press Conference (Excerpts on Kosovo)”, 19. mart 1999, dostupno na: https://1997-2001.state.gov/policy_remarks/1999/990319_clinton_kosovo.html.

Atifete Jahjaga je na komemoraciji 2016. godine kazala da je „Račak neraskidiva priča o večnom prijateljstvu sa Sjedinjenim Državama i o snažnoj vezi sa Evropskom unijom“¹³, a bivši premijer Isa Mustafa, lider Demokratskog saveza Kosova (DSK), izrazio je posvećenost Vlade Kosova jačanju partnerstva s međunarodnim prijateljima, Sjedinjenim Američkim Državama, zemljama Evropske unije i svim demokratskim državama, dodajući da su ta partnerstva težnja svih onih koji su pali za slobodu, za nezavisnost i za državu Kosovo, koja se sada gradi.¹⁴ Slično tome, bivši predsednik i nekadašnji lider Demokratske partije Kosova (PDK) Hashim Thaçi, u govoru na komemoraciji 2017. godine, istakao je da čak i nova administracija predsednika Trampa posvećuje pažnju Kosovu, narodu Kosova, miru i stabilnosti i perspektivi Kosova da bude zemlja članica NATO-a i Evropske unije.¹⁵ Premijer Kurti pak, u govoru na komemoraciji 2022. godine, rekao je da je „trebalo da se dogodi Račak da NATO i Zapad shvate da, kada krvoproliće ne prestaje, nema povratka u normalnost“¹⁶, tvrdeći da je događaj poput Račka/Rečak bio neophodan da bi NATO i zapadne sile shvatili potencijal za nastavak nasilja u odsustvu intervencije. Istom prilikom, predsednica Osmani je ponovo istakla ulogu međunarodne zajednice na Kosovu, izjavivši „da smo slobodu postigli zahvaljujući posvećenosti i žrtvi naroda Kosova, kao i pomoći stalnih saveznika iz demokratskog sveta“.¹⁷

William Walker, bivši šef misije OEBS-a na Kosovu i američki diplomata, imao je značajnu ulogu neposredno nakon masakra. Dan posle masakra, Walker je otišao na mesto zločina i postao prvi međunarodni svedok koji je izvestio svet da su događaji na Kosovu povrede ljudskih prava – posebno, masovna ubistva nazvao je „zločinom protiv čovečnosti“.¹⁸ Posledično, masakr u Račku/Rečak i Walkerova izjava uticali su na odluku NATO-a da upotrebi vojnu silu protiv srpske vojske i policije na Kosovu. Od tada, Walker ima istaknutu ulogu na godišnjim komemoracijama u Račku/Rečak i, uprkos svojim godinama, istrajava u tome da prisustvuje i održi govor na svakoj godišnjici.

8

U znak priznanja za njegov doprinos, početkom 2017. godine je u Račku/Rečak postavljena statua Williama Walkera kao svedočanstvo njegovog zalaganja i simbol zahvalnosti za pomoć Albancima na Kosovu tokom i nakon rata.¹⁹ Takođe, u januaru 2023. godine, Vlada Kosova je objavila da će izdvojiti 70.000 evra za objavljivanje knjige o masakru u Račku/Rečak. U toj knjizi će masakr biti prikazan iz perspektive Williama Walkera i, prema rečima premijera Kurtija, finansijska podrška se dodeljuje zbog njene istorijske važnosti. „Ove nedelje obeležavaju se 24 godine od masakra u Račku, koji je užasnua i šokirao Kosovo, ali i upozorio i uzbunio demokratski svet i međunarodnu diplomatiju. Pred vama je predlog odluke o izdvajanju 70.000 evra za istraživanje, pisanje, uređivanje, prevod i štampanje memoara ambasadora Williama Walkera o masakru od 15. januara 1999. godine u Račku“²⁰, najavio je Kurti na sednici Vlade.

13 Transkript 2016.

14 *Ibid.*

15 Transkript 2017.

16 Transkript 2022.

17 *Ibid.*

18 Morina, D. (2016) „Kosovo Massacre Village Honours OSCE Chief with Statue“, *Balkan Insight*, 23. decembar 2016, dostupno na: <https://balkaninsight.com/2016/12/23/kosovo-keeps-memorialization-to-statue-12-22-2016/>.

19 *Ibid.*

20 Nationale (2023) „Qeveria Ndan 70 Mijë Euro Për Botimin e Një Libri Për Masakrën e Reçakut Nga Perspektiva e William Walker“, *Nacionale*, 8. februar 2023, dostupno na: <https://nacionale.com/politike/qeveria-ndan-70-mije-euro-per-botimin-e-nje-libri-per-masakren-e-recakut-nga-perspektiva-e-william-walker>.

Godišnja komemoracija masakra u Račku/Rečak, od sredine dvehiljaditih do danas, obično obuhvata govor ambasadora Walkera i priznanje njegovog značajnog doprinosa Kosovu od strane svih prisutnih političkih predstavnika. Prilikom 24. godišnjice masakra, politički lideri Kosova su ponovo poduprli narativ da su masovna ubistva počinjena u Račku/Rečak bila neosporan i snažan argument za intervenciju NATO-a dva meseca kasnije.²¹ Na događaju 2023. godine, Kurti je izrazio zahvalnost Williamu Walkeru kazavši da će „albanski narod uvek biti zahvalan ambasadoru Walkeru, koji je, u vreme kada je bilo malo glasova koji su jasno i glasno govorili o Kosovu u međunarodnom diskursu, rekao istinu o ratnim zločinima koje je Srbija izvršila na Kosovu, govoreći ne samo diplomatskim jezikom već jezikom čiste humanosti“.²² I predsednica Osmani je zahvalila Walkeru, rekavši da je „prekretnica za Kosovo povezana s jednim imenom i čovekom koji je preuzeo na sebe da vodi posmatračku misiju na Kosovu: to je ambasador William Walker, koji je danas, baš kao i 1999. i svake godine potom, ovde s meštanima Račka, sa svojom porodicom i sa celim Kosovom“.²³

Prilikom komemoracije 2023. godine, Walker je prepričao pitanje koje mu je postavila mlada kosovska novinarka: može li se reći da se događaji nakon masakra u Račku/Rečak, uključujući NATO bombardovanje, povlačenje srpskih snaga i kasnije uspostavljanje nezavisne Republike Kosovo, ne bi odigrali da on nije bio prisutan 16. januara i nije izgovorio svoje reči – na šta je on jednostavno odgovorio: „apsolutno“.²⁴

Još jedno stalno obeležje diskursa političkih lidera Kosova o masakru u Račku/Rečak jeste poricanje zločina i pogrdna karakterizacija civila od strane predstavnika vlasti Srbije. Godine 2019, predsednik Srbije Aleksandar Vučić proglasio je masakr u Račku/Rečak „fabrikovanim“. „To je sve falsifikovao onaj belosvetki hohštapler, lažov i prevarant Voker“, izjavio je Vučić, dodajući da će uporno, svakog dana, ponavljati da je masakr u Račku/Rečak fabrikovan.²⁵ Vučićeva izjava usledila je pošto je Ivan Todosijević, poslanik Srpske liste u parlamentu Kosova, pred Osnovnim sudom u Prištini nepravosnažno osuđen za podsticanje na nacionalnu, rasnu, versku ili etničku mržnju zbog izjave o masakru u Račku/Rečak prilikom obeležavanja 20. godišnjice NATO bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije (SRJ).²⁶ „Povod za [NATO] agresiju na našu zemlju bila je takozvana humanitarna katastrofa na Kosovu i Metohiji, izmišljeni Račak“, izjavio je tada Todosijević.²⁷ Te izjave su izazvale gnev na Kosovu, navodeći političke lidere da izraze osudu. Tadašnji premijer Ramush Haradinaj, predsednik Alijanse za budućnost Kosova (ABK), napisao je na Fejsbuku da Vučić gaji „patološku mržnju prema Albancima“ i da Srbija „besramno čuva kriminalni mentalitet nasleđen iz Miloševićevih vremena“²⁸, a tadašnji predsednik Hashim Thaçi izjavio je da se budućnost ne gradi poricanjem zločina i etiketiranjem ili vredanjem civila ubijenih na Kosovu.²⁹ I predsednica Vjosa Osmani se, u nedavnom govoru, osvrnula na poricanje masakra, ponavljajući svoj stav: „Nastojanja da se negira masakr u Račku jasan su pokušaj

21 Transkript 2023.

22 *Ibid.*

23 *Ibid.*

24 *Ibid.*

25 Prishtina Insight (2019) „Vucic Denial of Recak Massacre Sparks Outrage in Kosovo“, *Prishtina Insight*, 6. decembar 2019, dostupno na: <https://prishtinainsight.com/vucic-denial-of-recak-massacre-sparks-outrage-in-kosovo/>.

26 *Ibid.*

27 *Ibid.*

28 *Ibid.*

29 Transkript 2019.

rehabilitacije onih koji su počinili zločin, ali propaganda nikad ne može promeniti istorijske činjenice. Posebno ne istinu koja se dogodila pred očima celog sveta. U Račku se dogodio zločin protiv čovečnosti, ali i manifestacija namere Srbije u to vreme da zбриše Albance s lica zemlje, a Račak je jedan od mnogih strašnih masakra koji su tu nameru posvedočili“, kazala je Osmani 2022 godine.³⁰ Slično tome, u vezi s Vučićevim izjavama o negiranju masakra u Račku/Rečak, premijer Kurti je rekao da „oni koji negiraju genocid sanjaju o njegovom ponavljanju“.³¹ I William Walker je reagovao na te izjave prilikom posete Račku/Rečak 2020. godine, rekavši: „Kada me pitaju o mojoj reakciji na izjave predsednika Vučića, koji me naziva lažovom, tvrdeći da se Račak nije dogodio, moja reakcija je da ponovo slušam reči Slobodana Miloševića.“³²

U govorima najviših predstavnika države na komemoracijama u Račku/Rečak često se javlja uporan poziv da žrtve i preživeli tog nasilnog sukoba dobiju pravdu, čemu se, prema njihovim rečima, dosad nije adekvatno pristupilo. Bivši premijer Ramush Haradinaj je u govoru na komemorativnoj akademiji 2019. godine rekao: „Niko Kosovu nije dao nikakav sertifikat koji pokazuje kako su svi ti ljudi umrli. Kako su ih odveli iz Račka, Meje, Suve Reke, Studimlja? Ko ih je odveo? Da li su im uzeli neke organe? Da li su ih ubili ili silovali? Niko ovoj zemlji nije dao nikakve podatke. Niko nam nije dao objašnjenje, običan sertifikat koji jasno pokazuje šta se dogodilo.“³³ Petnaestog januara 2019. godine, tadašnji predsednik Hashim Tači je na svojoj stranici na Fejsbuku napisao: „Jednog dana će policijske i vojne snage Srbije odgovarati za zločine koje su počinile na Kosovu. Bilateralni odnosi mogu se graditi tek kad srpski lideri prihvate odgovornost i izvine se za zločine počinjene na Kosovu.“³⁴ Godine 2020, Tači je ponovo izneo zahtev da žrtve i preživeli dobiju pravdu. „Uprkos ubistvima, silovanjima, deportacijama i kućama spaljenim od strane Srbije na Kosovu, međunarodna pravda, u koju se narod Kosova uzdao, nije postignuta. Međunarodna tišina o genocidu Srbije na Kosovu ohrabrila je ili podstakla srpske vlasti da negiraju zločin i masakr u Račku“³⁵, izjavio je bivši predsednik Kosova. Izjave političkih lidera nastavile su se i u vreme pandemije COVID-19, kada je premijer Kurti podvukao da je „odložena pravda – uskraćena pravda“, a prema rečima predsednice Osmani, pošto pravda još nije izvršena, to znači da genocidni um i dalje dominira.³⁶

Politički lideri Kosova konzistentno su, tokom godina, ukazivali da zločini koje je Srbija počinila u Račku/Rečak i drugim delovima Kosova predstavljaju genocid. „Poricanje genocida je poslednja faza genocida. To je ono što je Eli Vizel nazvao ‘dvostrukim ubistvom’. Poricanje ubija dostojanstvo preživelih i nastoji da uništi sećanje na zločin. U veku opustošenom genocidom, potvrđujemo moralnu nužnost sećanja“³⁷, izjavio je premijer Kurti u govoru 2022. godine na komemorativnom događaju u Račku/Rečak. Iste godine, predsednica Osmani je izjavila da „nikada nećemo dozvoliti da istinu prekriju prašina istorije ili težnje da se istorija promeni, i nećemo dozvoliti da se to ponovi, ne samo na Kosovu, već ćemo, kao svedoci i žrtve genocidnog režima, podići glas protiv genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina širom sveta“.³⁸

30 Transkript 2022.

31 Transkript 2023.

32 Transkript 2020.

33 Transkript 2019.

34 Ibid.

35 Transkript 2020.

36 Transkript 2021.

37 Transkript 2022.

38 Ibid.

Iako se državne komemoracije masakra u Račku/Rečak organizuju svake godine, preživeli su izrazili nezadovoljstvo institucijama Kosova, navodeći nedostatak pažnje prema porodicama žrtava. Godine 2019, odgovorili su da je njihovo najveće razočaranje to što počinioci nisu kažnjeni – naprotiv, kažnjavani su samo Albanci sa Kosova.³⁹ Podaci pokazuju da su presude u vezi s masakrom u Račku/Rečak izuzetno retke. Vlastimir Đorđević, penzionisani general-pukovnik Policije Srbije, proglašen je krivim za ratne zločine nad Albancima sa Kosova pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), a Račak/Rečak je bio jedan od zločina za koje je bio optužen i osuđen.⁴⁰ Prilikom obeležavanja 24. godišnjice masakra, najavljeno je da pravosuđe Kosova traži hapšenje 18 osoba osumnjičenih za učesništvo u ubistvima 15. januara 1999. godine u Račku/Rečak.⁴¹ Kosovo je, preko UNMIK-a, uputilo Interpolu zahtev za raspisivanje „crvene poternice“, kojom se od država širom sveta traži da uhapsu osumnjičene.

3.3. Zaključak

Između 2013. i 2023. godine, obeležavanja masakra u Račku/Rečak zadržala su istu strukturu. Međutim, značajan razvoj događaja ogleđa se u sve većem broju ljudi koji godišnje posećuju to mesto kako bi odali počast žrtvama. Prvih godina su komemoracijama u memorijalnom kompleksu prisustvovala uglavnom porodice žrtava, a sad na komemoracije dolaze političari i posetici iz celog regiona. Masakr u Račku/Rečak zauzima posebno mesto u politici sećanja na Kosovu jer simbolizuje događaj koji je podstakao međunarodnu akciju i intervenciju. Odgovor međunarodne zajednice bio je presudan u tome što je sukob na Kosovu postao predmet globalne zabrinutosti, ukazavši na rasprostranjena kršenja ljudskih prava počinjena u to vreme. Stoga je masakr u Račku/Rečak, u pamćenju i obeležavanju, postao događaj koji okuplja Albance sa Kosova, učvršćujući njihovu percepciju žrtve i negujući doživljaj kolektivnog sećanja i zajedničke traume.

39 Insajderi (2019). „Familjarët e Viktimave të Masakrës së Reçakut, të Zhgënjyer me Institucionet Shtetërore“, *Insajderi*, januar 2019, dostupno na: <https://insajderi.com/familjarët-e-viktimave-te-masakres-se-recakut-te-zhgenjyer-me-institucionet-shteterore/>.

40 MKSJ (2014) *Tužila protiv Vlastimira Đorđevića*, slučaj br. IT-05-87/1-A, Presuda Žalbenog veća.

41 Bami, Xh. (2023) “Kosovo Seeks Arrest of 18 Wartime Massacre Suspects”, *Balkan Insight*, 16. januar 2023, dostupno na: <https://balkaninsight.com/2023/01/16/kosovo-seeks-arrest-of-18-wartime-massacre-suspects/>

4. Napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm

4.1. Uvod

Napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm, koji se odigrao od 5. do 7. marta 1998. godine u oblasti Drenice/Drenicë, bio je ključni događaj u sukobu Kosova i Srbije. Srpske snage bezbednosti organizovale su trodnevni napad na selo Prekaz / Prekaz i Poshtëm, koje je bilo poznato kao uporište Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), u kojem je smrtno stradalo 59 Albanaca. Među žrtvama su bili Adem Jashari, vođa i osnivač OVK, njegov brat Hamëz Jashari, takođe istaknuti komandant OVK, i većina članova njihove porodice, uključujući nekoliko dece.⁴²

Ubistvo porodice Jashari izazvalo je bes i tugu među Albancima i albanskom dijasporom, pobudivši solidarnost i pažnju međunarodne javnosti. Takođe, poslužilo je jačanju osećanja jedinstva u kosovskom društvu, podstičući Albance da se ujedine i suprotstave srpskim snagama. Više od pola miliona Albanaca protestovalo je zbog ubistva porodice Jashari. Sahrani porodice Jashari prisustvovao je veliki broj ljudi, a Ibrahim Rugova, tadašnji predsednik Kosova, proglasio je dvodnevnu žalost.⁴³ Oružani otpor članova porodice Jashari viđen je kao patriotska žrtva za naciju, imao je ključnu ulogu u težnji Kosova za nezavisnošću i zatim je kao centralna tema ugrađen u nacionalne ideologije, narative o ratu na Kosovu i državotvorne prakse.⁴⁴

Na Kosovu, sećanje na porodicu Jashari moćno je oruđe oblikovanja i legitimizacije narativa o otporu represiji, pri čemu se ističe značaj njihove žrtve u borbi za nezavisnost. Sećanje na porodicu Jashari, kao osnivače i vođe OVK, svestan je napor da se stvori kolektivno pamćenje koje ne samo što priznaje njihovu presudnu ulogu već simbolizuje i širi otpor srpskim snagama u sukoba na Kosovu. Ističući njihovu hrabrost i žrtvu, politički događaji i komemoracije pojačavaju zajednički narativ herojske borbe, negujući kolektivno sećanje koje osnažuje osećanje nacionalnog identiteta i solidarnosti. Štaviše, politika sećanja na Kosovu takođe odražava složenu interakciju individualnog i kolektivnog sećanja. Gubitak porodice Jashari, kao amblematski primer požrtvovanosti i otpornosti, ima dubok odjek među građanima Kosova, izazivajući snažan emocionalni odgovor i stvarajući doživljaj kolektivne traume. Ta emocionalna rezonanca doprinosi stvaranju kolektivnog identiteta utemeljenog na zajedničkim iskustvima i istorijskoj svesti, što dodatno oblikuje politiku sećanja na Kosovu.

4.2. Komemorativne prakse

Svake godine, od 5. do 7. marta, mnoštvo građana se okuplja u Memorijalnom kompleksu „Adem Jashari“ u Prekazu / Prekaz i Poshtëm kako bi obeležilo „Epopiju OVK“ (*Epopija e UÇK-së*). Taj memorijalni kompleks najprostraniji je od svih podignutih nakon rata, čime se naglašava njegov izuzetan istorijski značaj. Svrha tog trodnevnog okupljanja je u odavanju počasti članovima porodice Jashari koji su stradali od strane srpskih snaga, u događaju koji se smatra jednim od najvećih zločina počinjenih u sukobu Kosova i Srbije. U martu svake godine, politički lideri Kosova ponavljaju da su hrabrost i nesebičnost porodice Jashari kamen temeljac stalne borbe

42 Bailey, F. (2018) "20 years later, fires still burn in Prekaz", *Prishtina Insight*, 6. mart 2018, dostupno na: <https://prishtinainsight.com/20-years-later-fires-still-burn-prekaz-mag/>.

43 Krasniqi, V. (2016) "Between History and Memory: The Jashari Family Memorial in Prekaz", *Cultures of History Forum*, 25. jul 2016, dostupno na: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-jashari-family-memorial-in-prekaz-kosovo>.

44 *Ibid*.

zemlje za oslobođenje, koja traje i danas, budući da su počinioci masakra i dalje nekažnjeni. Stoga u ovoj analizi nastojimo da ispitamo kolektivno sećanje i istorijska svedočanstva o napadu na Prekaz / Prekaz i Poshtëm. Posebno, nameravamo da istaknemo kako su politički lideri i društvo u celini komemorirali taj događaj tokom protekle decenije, naglašavajući ključnu ulogu Adema Jasharija i njegove porodice, koji se smatraju primerom krajnje požrtvovanosti u borbi za slobodu. Cilj ovog rada je da istraži nekoliko ključnih tema vezanih za komemoraciju, posebno se najpre fokusirajući na organizaciju trodnevnih komemorativnih događaja, te na izgradnju Memorijala i njegovog simboličkog značenja. Potom se uočavaju zajednički elementi u govorima političkih lidera, uključujući iskazivanje poštovanja Ademu Jashariju i njegovoj porodici zbog nesebičnosti u borbi za oslobođenje zemlje, slavljenje OVK i njen uticaj na savremenu politiku Kosova i zajednički apel da se oda počast i nikad ne zaborave strahote tog sukoba.

Tokom protekle decenije, godišnjica „Epepeje OVK“ obeležavala se raznim događajima organizovanim 5. 6. i 7. marta. Program aktivnosti obično nadzire i finansira Vlada Republike Kosovo, pri čemu je Ministarstvo odbrane glavni organizator. Aktivnosti obično obuhvataju sportska takmičenja, odavanje počasti i izložbe. Program prati standardnu strukturu svake godine, počinjući ujutro 5. marta aktivnostima učenika u školama širom Kosova i nastavljajući aktivnostima na društvenim mrežama diplomatskih misija zemlje. Sledi svečana sednica svih skupština opštine i Skupštine Republike Kosovo. Kosovske bezbednosne snage (KBS) zatim se okupljaju u kasarni „Adem Jashari“, a vrhunac tog događaja je dan otvorenih vrata za građane, koji mogu da posete tu kasarnu u Prištini/Prishtinë.⁴⁵ Šestog marta, program počinje odavanjem počasti u Memorijalnom kompleksu, a nastavlja se sličnim počastima kod svih spomen-obeležja mučenicima OVK. Foto i video instalacije, ili druge prikladne izložbe, koje prikazuju istorijat 5. 6. i 7. marta, obično se postavljaju na Skenderbegovom trgu u Prištini/Prishtinë. Dan se završava memorijalnom akademijom, koja se obično održava u Crvenoj sali Palate omladine i sporta u Prištini/Prishtinë.⁴⁶ Trećeg, poslednjeg dana, 7. marta, prvi čas u školama širom Kosova posvećen je „Epepeji OVK“. Takođe, „Noć vatre“ proslavlja se koncertom na Trgu Adema Jasharija u Srbici/Skënderaj. Konačno, kao dugogodišnja tradicija, baklje se pale u sedam operativnih zona OVK i u memorijalu „Adem Jashari“, a građani pale logorske vatre u okolini Prekaza / Prekaz i Poshtëm i okupljaju se da se sećaju porodice Jashari i njihovog nasleđa, uz tradicionalnu muziku i ples.⁴⁷

Memorijal porodice Jashari izrastao je u vodeće odredište političkog turizma na Kosovu, s brojem posetilaca koji premašuje jedanaest miliona.⁴⁸ Nakon prestanka neprijateljstva 1999. godine, izgradnja Memorijalnog kompleksa „Adem Jashari“ odvijala se postepeno, a kompleks je završen 2022. godine i u nadležnosti je Agencije za upravljanje memorijalnim kompleksima Kosova (AMKMK). Memorijal se nalazi u Prekazu / Prekaz i Poshtëm, i stoji kao spomenik mučenicima Bitke Jasharijevih. U znak priznanja njegovog izuzetnog značaja za građane Kosova iz ontološke, antropološke, istorijske i kulturne perspektive, Skupština Republike Kosovo donela je zakon kojim se kompleks proglašava područjem od posebnog nacionalnog interesa, time

45 Ramadani, D. (2022) „Programi i aktivitetete për manifestimin e Epopesë së UÇK-së“, *Kallxo*, 26. februar 2022, dostupno na: <https://kallxo.com/lajm/programi-i-aktivitetete-per-manifestimin-e-epopesë-se-uck-se/>

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*

48 Krasniqi, V. (2016) “Between History and Memory: The Jashari Family Memorial in Prekaz”, *Cultures of History Forum*, 25. jul 2016, dostupno na: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-jashari-family-memorial-in-prekaz-kosovo>.

potvrđujući potrebu da se to važno mesto zaštiti.⁴⁹ Memorijal „Adem Jashari“ obuhvata vrt, muzej, dve zgrade, a čuvaju ga pripadnici KBS. Grobovi palih vojnika nalaze se u vrtu, a muzej poseduje zbirku predmeta iz svakodnevnog života koji su pripadali stradalima, uključujući i pušku koju je Adem Jashari koristio tokom bitke. Dve zgrade koje su deo kompleksa nalaze se unutar bojnog polja i nose tragove borbe u vidu rupa od metaka i znatnog oštećenja izazvanog teškom artiljerijom. Uz to, okružene su skelama, što omogućava posetiocima da razorno dejstvo bitke vide u punom obimu.⁵⁰

Arhitektura memorijala ukorenjena je u trostrukom simbolizmu, koji odgovara trima sastavnim delovima: kući, groblju i muzeju/galeriji. Značaj broja tri u dizajnu memorijala u tome je što predstavlja tri napada na porodicu Jashari: napad iz 1992. godine te napade u januaru i martu 1998. godine, pri čemu se ističe trodnevni oružani sukob. Povrh toga, aludira na trojicu braće Jashari i na tri Ademova sina.⁵¹ Memorijal teži tome da obuhvati i život i smrt, delujući kao platforma za izgradnju nacionalnog identiteta. Dizajniran je kao nacionalni prostor u kojem se suština nacije otvoreno prikazuje i služi kao mesto kolektivnog sećanja gde se posetioci aktivno sećaju sukoba. Memorijal nastoji da podstakne javno tugovanje, komemorira borbu nacije i legitimiše državni autoritet slaveći članove porodice Jashari i njihovu oružanu borbu.⁵² Memorijal je postao dominantni simbol kolektivnog sećanja i uvršten je u udžbenike istorije sa ciljem da posluži za organizovane školske posete. Predstavlja potvrdu mesta, porodice i nacije i spaja tri važna elementa: sećanje, istoriju i naciju.⁵³

14 Bitan aspekt godišnjih komemoracija u Prekazu / Prekaz i Poshtëm su govori političkih lidera, među kojima su predstavnici vlasti i opozicije, s posebnim naglaskom na političkim figurama koje su nekad bile povezane sa OKV. Upadljivo je da svi, uprkos različitim političkim afilijacijama i ideologijama, dele poštovanje prema porodici Jashari, a posebno prema „legendarnom komandantu“ Ademu Jashariju. Stalni motiv u tim govorima je isticanje hrabrosti porodice Jashari u suočavanju sa stalnim napadima policijskih i vojnih snaga Srbije, što se prikazuje kao simbol nepokolebljive izdržljivosti, požrtvovanosti i odlučnosti. U govoru 2022. godine, predsednica Kosova Vjosa Osmani naglasila je da su za porodicu Jashari, kao i za celo Kosovo, opsada, tortura, ubistva i zatvaranja tada postali mračna strana njihove svakodnevice. „Porodica Jašari bila je opkoljena 30. decembra 1991. i 22. januara 1998. godine, ali se nikada nije predala. Čak ni u odsudnoj bici 5. 6. i 7. marta, kada su brojne paravojne i vojne snage okružile naselje Jašari u Prekazu. Porodica je, uz pomoć meštana i boraca, pružala otpor više sati, iako su mnogi njeni članovi pali od granata koje su uništile krov kuće i zidove kule. Među njima mnogo dece mlade od 16 godina, ali i sam Adem Jašari, koji je postao simbol ljudske požrtvovanosti i simbol otpora, time postavljajući čvrste temelje za našu slobodu.“⁵⁴ Slično tome, premijer Kosova Albin Kurti je na komemoraciji u Prekazu / Prekaz i Poshtëm 2023. izjavio: „Petog, šestog i sedmog marta 1998. godine, članovi porodice Jašari pružali su otpor u svom rodnom mestu, gde su

49 AMKMK (n. d.) „Kompleksi Memorial Adem Jashari – Prekaz, Skenderaj“, AMKMK, dostupno na: https://amkkmk.rks-gov.net/acadp_listings/kompleksi-memorial-adem-jashari-prekaz-prekaz/.

50 Cortesi, M. (2022) “Memorial Complex Adem Jashari”, *Atlas Obscura*, 5. avgust 2022, dostupno na: <https://www.atlasobscura.com/places/memorial-complex-adem-jashari>.

51 Krasniqi, V. (2016) “Between History and Memory: The Jashari Family Memorial in Prekaz”, *Cultures of History Forum*, 25. jul 2016, dostupno na: <https://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/the-jashari-family-memorial-in-prekaz-kosovo>.

52 *Ibid.*

53 *Ibid.*

54 Transkript 2022.

naučili da vole svoju domovinu i da se bore za njenu slobodu čak i po cenu sopstvenih života. U porodičnoj kući Šabana Jašarija u Prekazu trajala je trodnevna bitka, pod opsadom nekoliko hiljada srpskih policijskih snaga koje su, koristeći tešku vojnu mašineriju, ispaljivale granate i intenzivno bombardovale Šabanovu kuću, ubivši ukupno 59 ljudi.⁵⁵ Ramush Haradinaj, tadašnji premijer Kosova i nekadašnji komandant OVK, u govoru 2019. godine izjavio je da se „zahvaljujući krajnjoj i neuporedivoj žrtvi porodice Jašari za slobodu dogodila istorijska prekretnica na Kosovu. Bila je to žrtva nenadmašna u svojoj veličini, koja je razglasila poziv svim ugnjetenim Albancima u svetu. Porodica Jašari dala je sve što je imala za nas i za ono što je naše.“⁵⁶

Događaji koji se tiču porodice Jashari i oružani napad na Prekaz / Prekaz i Poshtëm neraskidivo su povezani sa OVK, kao i sa osnivanjem sadašnje vojske Kosova – Kosovskih bezbednosnih snaga (KBS). Ta veza jasno se ističe na komemoracijama u Prekazu / Prekaz i Poshtëm, što potvrđuju govori različitih političara. Premijer Kurti je u govoru 2023. godine rekao da „poreklo kosovske vojske treba tražiti krajem osamdesetih, kada je Adem sa svojim saborcima počeo da razgovara o potrebi da Kosovo ima svoju vojsku. Zato danas ispunjavamo viziju o kosovskoj vojsci Adema Jašarija dok pomažemo Kosovskim bezbednosnim snagama, koje su u procesu transformacije u Oružane snage Kosova, povećavajući osoblje i unapređujući kapacitete, opremajući ih modernim oružjem i obučavajući ih u najboljim vojnim akademijama savezničkih zemalja.“⁵⁷ Potom je ispričao kako su prve naoružane grupe koje su oformila braća Jashari kasnije postale jezgro OVK. „Bilo je to 1993. godine, njihov stariji brat Rifat Jašari, koji je radio u Nemačkoj, slao je vojne uniforme Hamzi i Ademu. To su one uniforme koje Adem i Hamza nose na fotografijama i video-snimcima iz tog vremena. Simbolično, mogu se nazvati prvim uniformama OVK. Onaj koji je 1993. godine kupio te vojne uniforme, praveći najveću i najvredniju investiciju u Kosovo, Rifat Jašari, danas je s nama, a pred očima su mu hiljade uniformi koje nose vojnici KBS.“⁵⁸ Takođe 2023. godine, predsednica Osmani je naglasila da se u danima Epopeje ne sećamo samo onih koji su dali život za slobodu, već i hrabrosti i junaštva svih vojnika OVK koji su se borili ne oklevajući da brane Kosovo. „Ponosna sam na svakog našeg vojnika jer zajedno, vođeni sećanjem i čašću naše slavne istorije, gradimo, razvijamo i jačamo naše kapacitete s našim međunarodnim saveznicima, da budemo potpuno efikasni i doprinosimo u odbrani vrednosti koje nas ujedinjuju: mir, sloboda i demokratija kod kuće i svuda u svetu.“⁵⁹ Slično tome, tadašnji predsednik i nekadašnji komandant OVK Hashim Thaçi, kome se sudi za ratne zločine pred Kosovskim specijalizovanim većima, u govoru 2017. godine rekao je da „nikakav neprijateljski stav nikada ne može okaljati OVK, ona ostaje naše najveće i najbogatije nasleđe, koje je stvorila istorija Kosova. Baš kao što će uzvišena žrtva porodice Jašari i svih mučenika Kosova biti večna i visoko cenjena, biće i slava i ime OVK.“⁶⁰

Na obeležavanju 2023. godine, predsednik Demokratskog saveza Kosova (DSK) 2021. godine i bivši ministar Lumir Abdixhiku kazao je da sećanje i obeležavanje „Epopeje OVK“ znači sećanje i obeležavanje samih temelja države Kosovo i naše zajedničke težnje ka slobodi. Dodao je da

55 Transkript 2023.

56 Transkript 2019.

57 Transkript 2023.

58 Ibid.

59 Ibid.

60 Transkript 2017.

„sećanje na Jašarijeve znači sećati se i obeležavati požrtvovanost, izdržljivost i odlučnost našeg naroda odraženu u jednoj porodici, u onome što danas stoji kao hodočasnički hram za buduće generacije i što je pre četvrt veka stajalo kao poziv za naš konačni put ka slobodi“.⁶¹ S druge strane, premijer Kurti je u govoru na komemoraciji 2022. godine izjavio da uvek treba govoriti o prošlosti. „Trebalo bi da je poštujemo, posebno u ovim teškim vremenima kroz koja prolazimo zajedno. Moramo aktivno raditi na sećanju na našu prošlost onakvu kakva je bila, kako se nikad ne bismo kolebali pred provokacijama upućenim nama kao narodu. Pred pokušajima da se promeni istina o ratu.“⁶² Insistirao je i na tome da se razlike ostave po strani te da se zajedno cene borba OVK i prinete žrtve. Slično tome, nekadašnji komandant OVK i lider Socijaldemokratske inicijative Fatmir Limaj je 2019. godine izjavio da „poseite Prekazu treba da služe svima nama da se setimo da je ono što danas imamo i uživamo ishod biblijske žrtve porodice Jašari“.⁶³ Predsednica Osmani je, u svom poslednjem govoru na komemoraciji, takođe kazala da „moramo nastaviti da čuvamo sećanje na sve one pre nas, da inspirišemo buduće generacije i idemo njihovim stopama“.⁶⁴

4.3. Zaključak

Narativ o napadu na Prekaz / Prekaz i Poshtëm nije se menjao tokom poslednje decenije. Događaj se obeležava svake godine istaknutim trodnevni programom, s političkim govorima koji minimalno variraju iz godine u godinu. Uniformni po strukturi, ti govori uzdižu OVK i njenu borbu za samoopredeljenje, istovremeno uvažavajući žrtvu porodice Jashari za slobodu i budućnost Kosova. Takav je bio govor predsednice Kosova Atifete Jahjage 2014. godine: „Svake godine se na ovaj dan sećamo i poštujemo uzvišenu žrtvu svih onih koji su dali život za zemlju, za slobodu i za mir. Sećamo se i žrtve svih generacija koje su, svojim idealima, dale život i dušu za našu nezavisnost.“⁶⁵ Godine 2016, tadašnji premijer i lider DSK-a Isa Mustafa govorio je u istom tonu: „Danas odajemo počast porodici Jašari, svima onima koji su pali za slobodu i nezavisnost Kosova. Danas obeležavamo najbrutalnije i najvarvarskije akcije srpske vojske i paravojnih snaga koje su se dogodile na Kosovu, ali i hrabrost i najveću žrtvu jedne albanske porodice za nezavisnost i slobodu Kosova.“⁶⁶ Godine 2019, tadašnji predsednik Hashim Thaçi je ocenio da je uzvišena žrtva porodice Jashari označila izuzetnu prekretnicu u kosovskom sukobu i na nacionalnom i na međunarodnom nivou.⁶⁷ „Svet je počeo da pravilno razume Kosovo. Epopeja OVK dokazala je da nema povratka u našoj borbi za slobodu i oslobođenje. Oslobodilačka vojska Kosova postala je najveći nacionalni projekat u istoriji albanskog naroda.“⁶⁸ U komemorativnom govoru 2021. godine, predsednica Vjosa Osmani je prepričala šta je Adem Jashari jednom rekao. „U jednom od retkih video-snimaka Adem Jašari, naš misionar slobode, jasno je rekao šta želi. Slobodu zemlje, bez ikakvih uslova, vezanu zavetom vernosti sa svim saborcima koji su imali hrabrosti da postanu sluge slobode.“⁶⁹ Na komemoraciji održanoj 2023. godine, premijer Kurti je kazao da „upravo taj rat ne samo da nas je oslobodio okupatora

16

61 Transkript 2023.

62 Transkript 2022.

63 Transkript 2019.

64 Transkript 2023.

65 Transkript 2014.

66 Transkript 2016.

67 Transkript 2019.

68 Ibid.

69 Transkript 2021.

i doneo nam republiku već je stvorio prostor za nas da živimo u slobodi i utro put za izgradnju demokratskih i održivih institucija“.⁷⁰

Adem Jashari, „legendarni komandant“, svetačka je figura i izvor inspiracije za nacionalnu pripovest Kosova, baš kao što svaka nacija ima svoje svece i svoj narativ. Nasleđe Adema Jasharija i njegove porodice potvrđuje se mnogim školama, trgovima i ulicama širom zemlje koji nose njegovo ime.⁷¹ Slavi se i u tradicionalnim pesmama, književnosti, slikarstvu, a njegov lik se pojavljuje na raznim suvenirima – kalendarima, ručnim satovima, sveskama.⁷² Trajno prisustvo nasleđa Adema Jasharija očigledno je u govorima političkih predstavnika, bez obzira na njihovu stranačku pripadnost, sa ciljem da se oda počast otporu i njegovom značaju. Ime Adema Jasharija duboko je ukorenjeno u politiku sećanja na Kosovo, simbolizujući patriotizam, otpor srpskim snagama i nesebičnu težnju ka nacionalnom oslobođenju.

70 Transkript 2023.

71 Di Lellio, A. & Schwandner-Sievers, S. (2006) "The Legendary Commander: The Construction of an Albanian Master-Narrative in Post-War Kosovo", *Nations and Nationalism* 12, no. 3 (2006): 513–529, jul 2006, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/227723130_The_Legendary_Commander_the_construction_of_an_Albanian_master-narrative_in_post-war_Kosovo.

72 *Ibid.*

5. Masakri u Kruši/Krushë

5.1. Uvod

Između 25. i 27. marta 1999. godine, više od 300 civila, muškaraca, žena, staraca i dece, ubijeno je u Velikoj Kruši / Krushë e Madhe i u Maloj Kruši / Krushë e Vogël. Više od 150 žena izgubilo je muževe, a preko 500 dece roditelje, posmrtni ostaci još najmanje 130 nestalih nisu otkriveni.⁷³

Sećanje na masakre u Kruši/Krushë stavlja rat na Kosovu u posebnu perspektivu, otkrivajući nove elemente koji ga razlikuju od drugih događaja. Ono što se dogodilo u Kruši/Krushë otkrilo je rodnu dinamiku, u kojoj su muškarci bili upadljivo odsutni a žene uglavnom u centru pažnje. Ta jedinstvena dinamika duboko je uticala na oblikovanje sećanja na Krušu/Krushë, ističući iskustvo udovištva i specifične izazove s kojima su se žene suočavale nakon rata. Za razliku od tipičnog fokusa na borce OVK, međunarodnu pomoć i pravdu za žrtve, u sećanju na masakre u Kruši/Krushë ističu se snaga, hrabrost i izdržljivost preživelih žena. To sećanje priznaje njihov duboki gubitak i trajni uticaj tog gubitka na njihove živote. Ovaj slučaj se ističe u kontekstu politike sećanja na Kosovu, služeći kao primer priznavanja i isticanja ženskih iskustava. Važno je napomenuti da je Kruša/Krushë možda jedini primer iz rata 1998–1999. na Kosovu koji se fokusira na žene, dajući glas njihovim pričama i doprinoseći isceljenju i pomirenju unutar zajednice. Time se, takođe, nastoji da se obezbedi inkluzivniji narativ, da se pokaže posvećenost prihvatanju iskustava svih pogođenih ratom.

5.2. Komemorativne prakse

Podignut je memorijalni kompleks u znak sećanja na žrtve, pretežno na stradale iz Velike Kruše / Krushë e Madhe i susednih sela. Taj kompleks obuhvata grobove civila i vojnika, spomenik sa imenima svih pogubljenih, amfiteatar, pešačke staze, krajolik, osvetljenje i druge elemente. Nalazi se u centru Velike Kruše / Krushë e Madhe. Izgradnja kompleksa počela je u saradnji s meštanima 2013. godine, a završena je 2022. godine. Izgrađen je i memorijalni kompleks u znak sećanja na stradale u Maloj Kruši / Krushë e Vogël, koji obuhvata groblje žrtava, zelene površine, staze i ogradu. Taj spomenik su podigli selo Kruša/Krushë i opština Prizren.⁷⁴ Izgradnja muzeja blizu Memorijalnog kompleksa u Velikoj Kruši / Krushë e Madhe započeta je 2020. godine. Podizanje muzeja obuhvataće i prikupljanje artefakata i svedočanstava preživelih, što će i građanima Kosova i strancima omogućiti da se obaveste o herojstvu i snažnom otporu meštana Kruše tokom rata za oslobođenje.⁷⁵

Jednom godišnje, obično 25. ili 26. marta, političari iz vlasti i opozicije, aktivisti, članovi porodica žrtava i građani iz celog Kosova odaju počast žrtvama. Zajednička karakteristika tih obeležavanja su govori predstavnika državnih i lokalnih vlasti, kojima se skreće pažnja na nerešenu sudbinu više od 130 nestalih osoba iz Kruše/Krushë, čiji posmrtni ostaci još uvek nisu

73 Insajderi (2019) „Tregimi për gratë e Krushës, produktet e të cilave po shiten në Evropë“, *Insajderi*, 28. septembar 2019, dostupno na: <https://insajderi.org/tregimi-per-grate-e-krushes-produktet-e-te-cilave-po-shiten-ne-evrope/>.

74 AMKMK (n. d.) „Memoriali i Martirëve – Krushë e Vogël, Prizren“, AMKMK, dostupno na: https://amkmk.rks.gov.net/acadp_listings/memoriali-i-martireve-krushe-e-vogel/.

75 Top Channel (2020) „Latifi: Muzeu në Krushë të Madhe vepër e rëndësishme e kujtesës historike“, *Top Channel*, 28. novembar 2020, dostupno na: <https://top-channel.tv/2020/11/28/latifi-muzeu-ne-krushe-te-madhe-veper-e-rendesishme-e-kujteses-historike/>.

pronađeni. Prema utvrđenim činjenicama, posmrtni ostaci žrtava bačeni su u reku Drim/Drini. Identifikacija tela je prvobitno bila zasnovana na tradicionalnim metodama, prepoznavanjem odeće ili ličnih predmeta, ali je zamjenjena DNK analizom.⁷⁶ Potraga za nestalima bila je otežana slučajevima pogrešne identifikacije. Zbog toga su članovi porodica morali da prolaze kroz bolan proces ponovnog otvaranja grobova.⁷⁷

Status nestalih osoba iz Kruše/Krushë uvek je tema govora političara na godišnjim komemoracijama. U govoru 2023. godine predsednica Vjosa Osmani je izjavila: „Sudbina 72 stanovnika Velike Kruše, koja se i dalje nalaze na spisku prisilno nestalih osoba, ostaje ista. Slomljena srca majki, supruga, sestara i dece muškaraca iz Kruše i dalje traže pravdu. Ratni zločini nikad ne zastarevaju, kao što neće zastareti ni genocid s namerom da se uništi albanski narod. Ni danas ni nikad nećemo prestati da tražimo da se počinioci izvedu pred lice pravde i da se otkrije sudbina velikog patriote Ukšina Hotija i svih ostalih meštana Kruše.“⁷⁸ Iste godine u Maloj Kruši / Krushë e Vogël, predsednica Osmani je ponovo istakla problem nestalih osoba. „Nikada nećemo zaboraviti niti ćemo oprostiti zločine počinjene nad nevinim ljudima Kosova. Čak i danas, 60 vaših voljenih je među nestalim osobama koje su bile izložene nasilju, kao i preko 1.000 drugih širom Kosova. Sa odlučnošću i istrajnošću, učinićemo sve što možemo i nikada nećemo prestati da tražimo da se njihova sudbina rasvetli. Borba za slobodu Kosova bila je borba za odbranu našeg kućnog praga, stoga je to istina naše zemlje, istina naroda koji je žrtvovao sve za slobodu svoje zemlje.“⁷⁹ Hashim Thaçi, predsednik Kosova, 2019. godine je i sam naglasio sudbinu nestalih. „Nikada ih nećemo zaboraviti. Znamo da nismo uradili dovoljno sve dok se svi posmrtni ostaci žrtava ne pronađu i ne identifikuju, a čak ni danas nismo uspeli da ih sahranimo u Maloj Kruši.“⁸⁰ Godine 2017, Isa Mustafa, tadašnji premijer i lider DSK-a, uputio je apel međunarodnoj zajednici u vezi s nerasvetljenom sudbinom nestalih osoba: „Demokratski svet mora naterati Srbiju da osudi sve predvodnike zločina, razjasni sudbinu nestalih i zatraži oprostaj za nebrojene zločine na Kosovu.“⁸¹

U govorima se ponavlja i posebna pažnja koju političari posvećuju Ukshinu Hotiju, visokocenjenom profesoru, piscu, filozofu, patrioti i aktivisti. Hoti, koji je poreklom iz Velike Kruše / Krushë e Madhe, više puta je hapšen od strane srpskih vlasti, počev od 1982. godine. Godine 1994. osuđen je na zatvorsku kaznu od pet godina, koju je izdržavao u Nišu, a nakon početka NATO bombardovanja prebačen je u zatvor Dubrava na Kosovu. Iz zatvora je oslobođen dan pre isteka kazne, 16. maja 1999. godine, i od tada mu se gubi trag.⁸² U govoru 2023. godine, premijer Kosova Albin Kurti nekoliko puta je pomenuo Ukshina Hotija. „Ovde se, sa dubokom čežnjom, bolom i tugom, ali i s velikom ljubavlju, ponosom i divljenjem, klanjamo ovim muškarcima i ženama predvođenim Ukšinom Hotijem, koji su postigli oslobođenje naše zemlje. Istovremeno, imamo i uputstvo kako da nastavimo ne zaustavljajući se, upravo zbog njihovih dela, zbog njihovih života, zbog njihovog stradanja s posvećenošću i žrtvom.“⁸³ Iste

76 Kadriu, A. (2020) „Ostavili su nas da patimo“, Kosovo 2.0, 13. novembar 2020, dostupno na: <https://kosovotwo-pointzero.com/sr/ostavili-su-nas-da-patimo/>.

77 Ibid.

78 Transkript 2023.

79 Ibid.

80 Transkript 2019.

81 Transkript 2017.

82 Lajm.co (2020) „Kush ishte Ukshin Hoti“, Lajm.co, 16. maj 2020, dostupno na: <https://lajm.co/kush-ishte-ukshin-hoti/>.

83 Transkript 2023.

godine, predsednica Osmani je kazala: „Velika Kruša je jedno od najstrašnijih stradanja našeg rata. Nažalost, broj stradalih Velike Kruše još nije konačan. I dalje moramo tražiti spokoj za meštane Kruše i sve naše građane. Zamisao intelektualca Ukšina Hotija o slobodi, republici i demokratiji još se nije ostvarila jer još uvek nema pravde za žrtve. Stoga imamo obavezu da mu se odužimo.“⁸⁴ U sličnom tonu, na komemoraciji 2021. godine, predsednik Skupštine Kosova Glauk Konjufca naveo je da porodice 22 godine svakodnevno podnose duboku patnju usled nerazjašnjene sudbine njihovih bližnjih. Pomenio je nestanak Ukshina Hotija, čija je sudbina i dalje nepoznata.⁸⁵ Potom je dodao: „Institucije treba da učine više, a to podrazumeva i otkrivanje sudbine Ukšina Hotija. Obavezujem se da ću učiniti sve što mogu i da nikad neću prestati ne samo da podižem glas o ovim pitanjima već i da preduzimam konkretne korake, neću se samo izjašnjavati o tome.“⁸⁶ Tadašnji premijer Ramush Haradinaj je u govoru 2019. godine u Kruši naglasio da je Kosovo voljno da živi u miru s drugima i da se snažno protivi svakoj tragediji.⁸⁷ Međutim, potom je dodao: „Od presudnog značaja je da se priznaju prava i tragična iskustva našeg naroda, za šta je primer sudbina profesora Ukšina Hotija, koja je duboko pogodila i nas i ceo svet.“⁸⁸ Godine 2012, na godišnjoj komemoraciji, tadašnja predsednica Atifete Jahjaga izjavila je: „Ne želimo ništa osim slobode, nezavisnosti i demokratije. To je bio i ideal uglednog intelektualca, cenjenog profesora Ukšina Hotija, kojem dugujemo filozofiju političkog otpora, slobode i državotvornosti.“⁸⁹

Selo Kruša/Krushë poznato je po izuzetnoj izdržljivosti i odlučnosti koje su pokazale njegove meštanke iznova gradeći svoje živote. Raseljene sa svojom decom i primorane da beže ka albanskoj granici, ostavivši za sobom muške članove porodice, te žene su se suočile s tragičnom sudbinom. Srpska vojska je svim muškarcima u selu, u dobi od 14 do 73 godine, naredila da se okupe dok su im kuće bile paljene; većina ih je ubijena, što je mnoge žene učinilo udovicama.⁹⁰

20

Isprva, žene su osnovale Udruženje udovica (*Gratë e Veja*) kako bi pronašle nestale osobe. Zbog ograničene podrške, to udruženje se transformisalo u zadrugu „Krushë“, gde su žene postale glavne snabdevačice svojih porodica baveći se poljoprivredom i uzgojem.⁹¹ Žene iz Kruše/Krushë su prepoznate kao simbol uspeha i izdržljivosti nakon sukoba, što se naglašava u komemorativnim govorima političkih predstavnika na Kosovu i priznaje od strane međunarodne zajednice. Godine 2023, predsednica Osmani je na komemoraciji rekla: „Žene iz Kruše su postale oličenje hrabrosti, požrtvovanosti i snage, preobražavajući svoj bol u snagu za sadašnjost i budućnost. One nas motivišu da idemo napred. Životne priče svih žena iz Kruše su inspiracija za sve nas. To je vaša istina, ali i naša istina i, iznad svega, inspiracija za sve građane Kosova.“⁹² Takođe, u govoru 2022. godine, predsednica je izjavila: „Velika i Mala Kruša izazivaju bol, tugu, ali i ponos. Dvadeset tri godine nakon zločina, žene iz Kruše su se preobrazile u izvor

84 *Ibid.*

85 Transkript 2021.

86 *Ibid.*

87 Transkript 2019.

88 *Ibid.*

89 Transkript 2012.

90 Hyseni, A. (2021) "Re-claiming Life After War: Women of Krusha e Madhe", *Utopia-500*, 13. oktobar 2021, dostupno na: <https://www.utopia500.net/post/re-claiming-life-after-war-women-of-krusha-e-madhe#:~:text=The%20women%20of%20this%20village.Afterwards%2C%20they%20were%20all%20killed.>

91 *Ibid.*

92 Transkript 2023.

*inspiracije i uzor otpornosti spram zla.*⁹³ Iste godine, u znak priznanja za njihovu izuzetnu poštovanost i posvećenost, ministarka pravde Albulena Haxhiu uručila je ženama Kruše/Krushë priznanje kao svedočanstvo doprinosa Kosovu.⁹⁴ Godine 2020, predsednica Državnog saveta Švajcarske Isabelle Moret, sa ambasadorom Švajcarske na Kosovu Thomasom Kollyjem, posetila je Memorijalni kompleks u Velikoj Kruši / Krushë e Madhe. Delegacija je izrazila duboko divljenje nepokolebljivoj posvećenosti žena uprkos njihovim patnjama i pohvalila izuzetan kvalitet njihovih proizvoda, koji su stekli priznanje u Švajcarskoj i šire.⁹⁵ Godine 2012, tadašnja predsednica Atifete Jahjaga takođe je izrazila priznanje ženama. „*Posvećenost meštana Kruše, posebno žena iz ovog sela, koje su izgubile stubove svojih porodica, koje su izgubile svoje voljene, ali nikada nisu izgubile veru, odlučnost, hrabrost i duh, izuzetna je. One su se organizovale, pokrenule i uspele ne samo da prežive već i da napreduju, da se razvijaju i da se vrate normalnom životu, nikada ne zaboravljajući veliku tragediju koja ih je zadesila.*“⁹⁶

Malobrojne istrage masakra u Kruši/Krushë uglavnom su sprovodile međunarodne misije na Kosovu, UNMIK i EULEKS. EULEKS je 2012. najavio da bi preko 50 kosovskih Srba i bivših pripadnika srpskih snaga bezbednosti moglo biti optuženo za ratne zločine zbog umešanosti u ubistvo 113 albanskih civila, progon žena i dece i uništavanje imovine u Maloj Kruši / Krushë e Vogël.⁹⁷ Međutim, dosad su te istrage i suđenja dali ograničene rezultate. Osuđen je samo jedan okrivljeni za ratne zločine. Na komemoraciji 2022, predstavnik sela Selami Hoti je izjavio: „*Nažalost, dosad niko nije osuđen za ovaj zločin. U dva slučaja, postoji sumnja da je bio umešan jedan pojedinac: odmah posle rata to je bio Sava Matić, a sad je to Darko Tasić. Prvi uopšte nije osuđen, dok je drugi prvobitno bio osuđen na 22 godine, što je kasnije prepolovljeno na 11 godina pred Apelacionim sudom, uprkos našoj žalbi. On je osuđen za zločine počinjene u Velikoj i Maloj Kruši, ali dobio je samo 11 godina.*“⁹⁸ Premijer Albin Kurti je 2021. godine priznao da pitanje odgovornosti za počinioce masakra u Kruši/Krushë ostaje nerešeno. „*Još nema pravde za zločine koje je Srbija počinila u ratu i naša je institucionalna obaveza da se u potpunosti angažujemo sa budućom institucijom za ratne zločine i osnujemo posebnu tužilaštvo i pravosudni sistem u celini kako bismo zacelili ratne rane otkrivajući sudbinu nestalih i sprovodeći pravdu koja bi trebalo da goni i osudi ratne zločince.*“⁹⁹ Potom je dodao: „*Naša rana je još uvek otvorena jer zločinci koji su počinili ove strašne zločine nisu dobili zasluženu kaznu.*“¹⁰⁰ Godine 2019, tadašnji američki ambasador na Kosovu Philip Kosnett na Tviteru je objavio: „*U Kruši smo razgovarali o tome kako preživeli iz svih zajednica zaslužuju konačan ishod i pravdu i kako sve vlade mogu učiniti više.*“¹⁰¹ Hashim Thaçi, tadašnji predsednik, 2017. godine je uputio poziv pravosudnim organima: „*Još jednom podstičem pravosudne organe da istraže ubistva i masakre u Kruši, kao i svuda na Kosovu, što je pre moguće.*“¹⁰²

93 Transkript 2022.

94 Telegrafi (2022) „Gratë e Krushes marrin mirënjohje nga ministria Haxhiu“, *Telegrafi*, 8. mart 2020, dostupno na: <https://telegrafi.com/grate-e-krushes-marrin-mirenjohje-nga-ministrja-haxhiu/>.

95 Transkript 2020.

96 Transkript 2012.

97 Aliu, F. (2012) „Kosovo: Istraga masakra u Maloj Kruši“, *Balkan Insight*, 18. jun 2012, dostupno na: <https://balkaninsight.com/sr/2012/06/18/kosovo-istraga-masakra-u-malaj-kruji/>.

98 Transkript 2022.

99 Transkript 2021.

100 *Ibid.*

101 Transkript 2019.

102 Transkript 2017.

5.3. Zaključak

Iako struktura komemoracija ostaje nepromenjena, poslednjih godina zabeležen je veći fokus političkih lidera, koji često učestvuju u komemoracijama u oba sela. Pažnja se posebno usmerila na žene i njihovu lokalnu proizvodnju, jedinstven ishod poratnih zbivanja. Napisano je mnogo knjiga o Kruši/Krushë, među njima i dela o tamošnjim ženama. Godine 2021, objavljen je film *Hive* („Košnica“) Blerte Basholli, istinita priča o udovicama koje pokreću prodaju prehrambenih proizvoda da bi izdržavale svoje porodice. U vezi s tim, premijer Kurti je 2022. na Tviteru objavio: „*Sutra počinje glasanje za nominacije za Oskara, uključujući i Košnicu. Taj film, zasnovan na istinitoj priči, prikazuje izdržljivost žena iz Kruše. Njihov trijumf ishod je snage koju su dale jedna drugoj.*“¹⁰³ Politika sećanja vezana za Krušu/Krushë osvetljava rodnu dimenziju kolektivnog sećanja i potrage za pravdom u postkonfliktnom Kosovu. Oslanjajući se na feminističke studije sećanja, sećanje na Krušu/Krushë suprotstavlja se hegemonim narativima koji često isključuju ili marginalizuju ženska iskustva u sukobima. Ono naglašava preduzumljivost i otpornost žena, nudeći suprotstavljeni narativ koji remeti tradicionalne strukture moći i redefiniše pojmove herojstva i žrtve. Usredsređujući se na iskustva žena, komemorativne prakse u Kruši/Krushë, namerno ili nenamerno, stvaraju inkluzivniji i rodno osetljiviji pejzaž sećanja, prepoznajući osobene teškoće s kojima se žene suočavaju nakon rata. S druge strane, politika sećanja vezana za Krušu/Krushë prepliće se i s tranzicionom pravdom jer otkriva tenzije između komemoracije i potrage za odgovornošću. Dok komemorativni događaji i govori političkih predstavnika odaju počast žrtvama i preživelim, nerešeno pitanje pravde ističe složenost i ograničenja mehanizama tranzicione pravde u zemlji. Ograničene istrage i presude za zločine počinjene u Kruši/Krushë i na Kosovu uopšte postavljaju pitanja o efikasnosti postkonfliktnih procesa pravde i izazovima u smislenom utvrđivanju odgovornosti.

103 KultPlus (2022) „Kryeministri Kurti përkrah filmin Zgjoj: Triumfi i tyre erdhi si rezultat i forcës që i dhanë njëra-tjetrës“, *KultPlus*, 26. januar 2022, dostupno na: <https://www.kultplus.com/tag/hive-movie/>.

6. Bitka na Košarama / Beteja e Kosharës

6.1. Uvod

Bitka na Košarama (Beteja e Kosharës), značajan vojni sukob Vojske Jugoslavije (VJ) i Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), danas ima duboke istorijske i političke implikacije na Kosovu. Sukob je počeo ujutro 9. aprila 1999. godine, kada su pripadnici OVK pokrenuli ofanzivu na karaulu Košare, blizu jugoslovensko-albanske granice. Operacija koju su izveli vojnici OVK ciljala je tri ključna položaja snaga VJ: bazu „7. jul“, Rasa Košares / Rrasa e Kosharës i vrh Maja glava / Maja Gllava.¹⁰⁴ Taj sukob se odvijao na nepristupačnom terenu Juničke planine, na nadmorskim visinama koje premašuju 2.000 metara, i u nepovoljnim vremenskim uslovima – po niskim temperaturama i snegu.¹⁰⁵ Bitka je trajala do 10. juna 1999. godine, istovremeno s NATO bombardovanjem Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Primarni cilj OVK bio je da se infiltrira na Kosovo iz Albanije i preseče veze VJ. Oslobođilačka vojska Kosova (OVK) uspešno je zauzela karaulu Košare 9. aprila 1999. godine, s nekoliko susednih graničnih oblasti, u koordinaciji s vojskom Albanije, to jest s divizijom Kukës.¹⁰⁶ Prema izveštajima, tokom Bitke na Košarama poginulo je 114 boraca OVK.¹⁰⁷ Zauzimanje Košara predstavljalo je ključnu pobjedu za OVK, posebno u kontekstu masovnih deportacija Albanaca.

Sa strateške tačke gledišta, Bitka na Košarama imala je poseban značaj u osvajanju i obezbeđivanju granice sa Albanijom, ali i u uspostavljanju stabilne pozadine za podršku, logističke operacije, medicinsku pomoć itd. Prodor preko granice Jugoslavije i Albanije nije samo označio moralnu pobjedu za OVK, već je otvorio put za snabdevanje oružjem i logističku podršku mnogim ratnim zonama na Kosovu.¹⁰⁸ Borci iz svih delova Kosova, ujedinjeni u 138. brigadi i predvođeni komandantom Agimom Ramadanijem, podstakli su poverenje lokalnog stanovništva u OVK, kao i motivaciju za regrutaciju dobrovoljaca.¹⁰⁹ Štaviše, ta bitka se smatra jednom od najmoćnijih karika u neuništivom lancu nacionalne istorije i odaje joj se posebna počast među Albancima.

Vlada Kosova prepoznala je Bitku na Košarama kao događaj značajan za državnost i stoga je dan početka te bitke, 9. april, uvrstila u nacionalni kalendar i ustanovila godišnje komemorativne ceremonije na najvišem državnom nivou. Nakon prekida neprijateljstava, nekadašnja karaula Košare postala je mesto sećanja za kosovske Albance. Tu su još za vreme borbenih dejstava sahranjivani poginuli borci OVK. Stoga je, po završetku bitke, u blizini napravljeno groblje poginulih pripadnika OVK. Međutim, tokom godina, neke porodice su odlučile da ostatke svojih voljenih ponovo sahrane u rodnom mestu, a to groblje i dalje su godišnje posećivali

104 Transkript 2023.

105 Jovanović, J. (2022) "A Battle for Remembrance? Narrating the Battle of Košare/Koshare in Belgrade-and Pristina-Based Media", *De Gruyter*, 1. jun 2022, dostupno na: www.degruyter.com/document/doi/10.1515/soeu-2022-0018/html?lang=en#j_soeu-2022-0018_ref_051.

106 Wikipedia (2023) "Battle of Koshare", dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Ko%C5%A1are.

107 Koha (2019) „Presidenti shpall heronj të Kosovës 114 dëshmorët e rënë në Koshare“, *Koha*, 9. april 2019, dostupno na: <https://www.koha.net/arberi/155784/presidenti-shpall-heronj-te-kosoves-114-deshmoret-e-rene-ne-koshare/>.

108 D. B. (2023) „24 vjet nga Beteja e Koshares, thyerja e kufirit Kosovë-Shqipëri“, *Gazeta 10*, 9. april 2023, dostupno na: <https://gazeta10.com/24-vjet-nga-beteja-e-koshares-thyerja-e-kufirit-kosove-shqiperi/>.

109 *Ibid.*

ljudi iz celog Kosova i regiona.¹¹⁰ Na prvim komemoracijama, ranih dvehiljaditih, dogodila se upadljiva manifestacija jedinstva kada su se građani okupili da obrazuju povorku koja se protezala nekoliko kilometara ka Košarama.¹¹¹ U tome se ogleda koliko je taj događaj važan za kosovske Albance – jedan je od najznačajnijih u njihovoj skorijoj istoriji. Povrh toga, institucije i predstavnici vlasti godišnje organizuju ceremonije i komemoracije, obezbeđujući aktivno učešće na najvišem državnom nivou.

Politika sećanja povodom Bitke na Košarama razlikuje se od drugih ratnih događaja zbog toga što je reč o bici, a ne o jednostranom masakru. Za razliku od mnogih drugih događaja u kojima su Albanci sa Kosova prikazani prvenstveno kao žrtve srpske agresije, Bitka na Košarama ističe se kao simbol otpora i osnaživanja. Ta promena u narativu predstavlja kosovske Albance ne samo kao žrtve već i kao borce, naglašavajući njihovu preduzumljivost i hrabrost u suprotstavljanju jugoslovenskim snagama.

6.2. Komemorativne prakse

Godine 2011, Vlada Republike Kosovo proglasila je mesto Bitke na Košarama zaštićenom oblašću od posebnog interesa. Takođe, na osnovu te odluke, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, posebno Zavod za zaštitu spomenika kulture, obavezalo se da razvije prostorni plan za zaštićenu zonu Košara za period od najmanje 10 godina.¹¹² Deklaracija Vlade prepoznaje kulturni i istorijski značaj te zone kao presudan u ratu OVK 1998–1999. Prema odlukama Vlade, pored povezanosti sa oslobodilačkim ratom, to područje ima vrednost i zbog raznolikog pejzaža, biodiverziteta te prirodnog i kulturnog nasleđa.¹¹³ Memorijalni kompleks obuhvata različite komponente, kao što su groblje poginulih boraca i veterana, grandiozna trijumfalna kapija sa 114 stubova, koji simbolično predstavljaju 114 poginulih boraca, amfiteatar, objekat za prijeme, fontana, helidrom, parking, pešačke staze, krajolik, barake i opservatorija. Povrh toga, postoje planovi za izgradnju još jednog amfiteatra, muzeja, memorijalnog parka u okviru groblja i mosta.¹¹⁴

Kao što je već rečeno, godišnja komemoracija Bitke na Košarama zauzima istaknuto mesto u sećanju na rat na Kosovu. Ta komemoracija se razlikuje i izdvaja kao jedna od najpoznatijih i najslavnijih bitaka OVK. Ističe se zbog jedinstvenih okolnosti u kojima su se borci OVK angažovali u direktnom sukobu s Vojskom Jugoslavije duž granice sa Albanijom. Ta bitka je označila prekretnicu jer se tad prvi put dogodio takav sukob, što dodatno doprinosi njenom statusu u narativu o ratu. Komemorativni događaj pod imenom „Dani Orla“ svake godine slavi herojsku bitku OVK, koja je rezultirala probojem jugoslovensko-albanske granice na Košarama.¹¹⁵ „Dani Orla“ obuhvataju tri značajna datuma: 9. april, proboj granice; 11. april, smrt nacionalnog heroja

110 Jovanović, J. (2022) "A Battle for Remembrance? Narrating the Battle of Košare/Koshare in Belgrade-and Pristina-Based Media", *De Gruyter*, 1. jun 2022, dostupno na: www.degruyter.com/document/doi/10.1515/soeu-2022-0018/html?lang=en#j_soeu-2022-0018_ref_051.

111 *Ibid.*

112 Qeveria e Republikës së Kosovës, Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor & Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës (2013) „Plani Hapësinor: Zona e Mbrojtur me Interes të Veçantë - Beteja e Koshares“, Instituti për Planifikim Hapësinor, novembar 2013, dostupno na: <http://www.testenv.info/DivisionDocs/1113%20-%20PH%20Beteja%20e%20Koshares%20-%20shqip.pdf>

113 *Ibid.*

114 *Ibid.*

115 Telegrafi (2011) „Filloi manifestimi 'Ditët e Shqipes'“, dostupno na: <https://telegrafi.com/filloi-manifestimi-ditet-e-shqipes/>.

Agima Ramadanija; 19. april, smrt nacionalnog heroja Salija Çekaja – obojica su poginula u Bici na Košarama. Devetog aprila svake godine, političari iz vlasti i opozicije zajedno obeležavaju Bitku na Košarama u Memorijalnom kompleksu. Nakon tog svečanog događaja, održava se komemorativni skup, obično s govorima predstavnika države, u kojima oni dele svoje refleksije i uspomene.

Tema koja se ponavlja u godišnjim komemorativnim govorima povodom Bitke na Košarama jeste ponos skopčan s tim istorijskim događajem u narativu Kosova, koji se smatra jednim od odlučujućih u borbi za slobodu OVK. Presudni značaj te bitke i njen trajni uticaj na kolektivno sećanje Albanaca stalno se naglašavaju, pri čemu se ističe da je to temelj istorijske svesti Kosova. Godine 2022, predsednica Vjosa Osmani je rekla: „*Danas obeležavamo ovu bitku kao jedan od najdličnijih trenutaka naše slavne istorije. Ova bitka je pokazala da je sloboda neprocenjiva, ali takođe je otkrila ogromnu cenu slobode koju smo kao nacija platili. Međutim, pokazala je i da su odlučnost u borbi za slobodu i nesalomivi duh naroda neumoljivi.*“¹¹⁶ Potom je dodala: „*Po svojoj veličajnosti, po svojoj neophodnoj i presudnoj ulozi u borbi OVK za slobodu, ova bitka zauzima počasno mesto u našem kolektivnom sećanju. Bez preterivanja, kako je rekao komandant izviđačko-diverzantskog bataljona, gospodin Kuni, ona prelazi granice legendi u smislu svoje organizacione snage.*“¹¹⁷ Godine 2020, tadašnji predsednik Hashim Thaçi takođe je istakao značaj te bitke: „*Bitka na Košarama bila je odlučujući vojni trijumf i jasna poruka raseljenom stanovništvu Kosova da će se uskoro vratiti svojim domovima.*“¹¹⁸ Premijer Isa Mustafa je 2016. izjavio: „*Ova bitka bila je jedna od značajnih pobeda OVK. Na Košarama je vekovna istorijska nepravda prekinuta i pravedno kažnjena. Tog dana, više nego ikada ranije, okupator je shvatio svoju slabost i prepoznao moć spremnosti i žrtve za slobodu i nezavisnost koje su pokazali naši sinovi i kćeri. Na Košarama je vojna disciplina bila u sprezi s profesionalnošću vojnih zapovednika, a hrabrost skopčana s voljom da se sve dâ za oslobođenje Kosova.*“¹¹⁹ Kako je nedavno sažeo sadašnji premijer Albin Kurti: „*Bitka na Košarama jedna je od najvećih i najznačajnijih u našoj borbi za slobodu.*“¹²⁰

25

Na godišnjim komemoracijama ističe se još jedna tema. Naime, stalno se poziva na besmrtno nasleđe Agima Ramadanija, poznatog pod nadimkom „Katana“. Ramadanija je poginuo vodeći operacije u Bici na Košarama. Godine 2023, predsednica Osmani je započela govor odajući počast komandantu Agimu Ramadaniju. „*Čovek pera, četkice i puške je oličenje slobode, kako na putu do nje tako i u večnoj slavi. Naša sloboda nosi žig Agima Ramadanija i drugih heroja koji su ostvarili ideale generacija, branili dostojanstvo, obnavljali nadu i odredili put države Kosovo. S poštovanjem se klanjamo herojstvu Agima Ramadanija i njegovih saboraca, zauvek ćemo ih se sećati i ispunjavaćemo njihov zavet za Republiku svakog dana*“¹²¹, rekla je predsednica Osmani. Iste godine, premijer Kurti je kazao: „*Trećeg dana Bitke na Košarama, 11. aprila 1999. godine, Agim Ramadanija je pao kao mučenik u sukobu sa srpskim snagama. Brigada kojom je komandovao dobila je njegovo ime: 138. brigada 'Agim Ramadanija', a njegovo ime postalo je sinonim za celu Bitku na Košarama. Vrativši se*

116 Transkript 2022.

117 *Ibid.*

118 Transkript 2020.

119 Transkript 2016.

120 Transkript 2023.

121 *Ibid.*

iz Švajcarske, gde je tražio politički azil kao imigrant, Agim Ramadani je ponovo došao na Kosovo u junu 1998. godine i pridružio se OVK. Danas obeležavamo 24. godišnjicu stradanja Agima Ramadanija, čije nas vojno, političko i umetničko nasleđe i dalje oduševljava dok svedočimo njegovim fotografijama, pesmama, slikama i rukopisima. Pesnik, slikar, politički aktivista, vojnik i patriota s dušom umetnika, Agim Ramadani će biti proučavan i zapamćen u svojoj složenosti njegove ličnosti.¹²² Godine 2021, predsednik Skupštine Glauk Konjufca izjavio je: „Ovde smo da se poklonimo žrtvi palih boraca Bitke na Košarama. Godine 1999, 9. aprila, počela je slavna Bitka na Košarama, koja nam je poslužila kao hitac oslobođenja i slobode. Predvođena herojima Kosova Agimom Ramadanijem i Salijem Čekajem, s brojnim borcima i mučenicima koji su dali život za oslobođenje Kosova, Bitka na Košarama je jedan od najznačajnijih trenutaka u borbi OVK.¹²³ Isa Mustafa, tadašnji premijer, 2016. godine se i sam setio komandanta Ramadanija na komemoraciji. „Košare su bile najjasniji dokaz jedinstva OVK, a tu istorijsku i odlučujuću ulogu odigrala je 138. brigada, koja je kasnije dobila ime po svom strategu Agimu Ramadaniju. Tome su pečat dali hrabri činovi heroja kao što su Sali Čekaj, Abaz Tači, Džemajl Fetahu i svi heroji, pali borci i veterani te brigade.¹²⁴ Ovi govori jasno dokazuju značaj koji se pripisuje Agimu Ramadaniju za Bitku na Košarama i njen dubok uticaj na kolektivno sećanje građana Kosova. Poštovan kao nacionalni heroj, Agim Ramadani predstavlja oličjenje istorijskog sećanja Kosova.

Osnovni aspekt Bitke na Košarama iz 1999. godine obuhvata znatnu podršku i solidarnost susedne zemlje, preko granice sa Albanijom, posebno albanske vojske. Taj vojni angažman se ističe jedinstvom Albanaca iz Kosova i Albanije, ujedinjenih u 138. brigadi. Pod vođstvom komandanta Agima Ramadanija, taj zajednički poduhvat doveo je do ukidanja dugogodišnje barijere koja je razdvajala Kosovo i Albaniju, razdvojenosti koja je trajala skoro ceo vek. Bitka na Košarama služi kao podsetnik na duboku solidarnost i povezanost Kosova i Albanije. To osećanje zajedničkog cilja i jedinstva godišnje se naglašava komemoracijom, na kojoj politički predstavnici u govorima ističu trajnu vezu dveju zemalja. Na komemoraciji 2023. godine, premijer Kurti je izjavio: „Bitka na Košarama obezbedila je jedno od najznačajnijih dostignuća OVK, to jest proboj granice između Albanije i Jugoslavije. Ta granica, uspostavljena najpre 1913. godine pa više puta obnavljana tokom godina, delila je Albance skoro ceo vek. Još od rata, taj proboj je omogućio prolazak oružja i dobrovoljačkih snaga OVK s teritorije Republike Albanije na Kosovo. Pored toga, nakon što je istovremeno završila sa samim ratom, ta bitka je uspela fizički da ujedini sve Albance.¹²⁵ Slično tome, 2022. godine, predsednica Vjosa Osmani je naglasila duboko osećanje solidarnosti i jedinstva među Albancima tokom Bitke na Košarama. „Košare su probudile nadu za slobodu i označile važnost uklanjanja gvozdenih zavesa u Evropi 20. veka. Košare su bile karika koja nedostaje slobodi albanskih zemalja. Žrtva albanskih sinova i kćeri sa svih strana svedočila je o njihovom nesealomivom duhu i nepokolebljivoj spremnosti da se bore protiv vekovnih nepravdi.¹²⁶ Pored toga, 2019. godine, tadašnji premijer Ramush Haradinaj istakao je albansko jedinstvo: „Biti ovde na godišnjicu herojske Bitke na Košarama, odati počast svim ovim mučenicima i borcima za slobodu iz 138. brigade, što u nacionalnom pamćenju

122 Ibid.

123 Transkript 2021.

124 Transkript 2016.

125 Transkript 2023.

126 Transkript 2022.

predstavlja proboj granice između Albanaca i označava jedinstvo albanskih ratnika.¹²⁷ Godine 2017, tadašnji predsjednik Hashim Thaçi rekao je da je Bitka na Košarama osnažila oprobano samopouzdanje OVK prvim nasilnim probojem granice između Kosova i Albanije i porazom srpske vojske na Košarama.¹²⁸

Kada se analiziraju politički govori, primećuju se i pohvale međunarodnoj zajednici, posebno za podršku NATO-a tokom te operacije. Godine 2023, premijer Kurti je naglasio da se trijumf Bitke na Košarama može pripisati značajnoj ulozi NATO-a: „Vojnici OVK, koji su se borili za oslobođenje Kosova od Srbije, imali su podršku svoje braće iz Albanije, kao i stranih dobrovoljaca, u toj pravednoj borbi za slobodu. Pre svega, NATO je odigrao ključnu ulogu u ubrzanju potpunog oslobođenja Kosova.”¹²⁹ Predsednica Vjosa Osmani je, na komemoraciji 2022. godine, o saradnji s međunarodnim saveznicima kazala: „Košare svedoče o našem ranom savezu sa Zapadom i demokratskim zemljama širom sveta. Zapad je stajao uz našu borbu za slobodu u presudnom istorijskom trenutku, kada su se Albanci suočili s genocidom koji je sprovodio ubilački režim. Koordinacija sa stručnjacima NATO-a za tačno lociranje položaja srpskih snaga na teritoriji Kosova označila je prvi zajednički korak ka ostvarivanju naših težnji za članstvom i zajedničkim učešćem u vojnim operacijama sa Severnoatlantskim savezom, što Kosovske bezbednosne snage aktivno sprovode svakog dana.”¹³⁰ Nekadašnji premijer Ramush Haradinaj stalno priznaje podršku zapadnih saveznika i izražava duboku zahvalnost za njihov doprinos prilikom raznih komemoracija. Godine 2019, u govoru posvećenom Bici na Košarama, naglasio je: „Danas odajemo počast strancima koji su stajali uz nas, koji su izazvali ideale slobode i branili čovečanstvo i naše zajedničke vrednosti. Mnoge generacije su se žrtvovala za Kosovo, ali naša generacija je imala sreće jer je NATO bio uz nas, bili smo ujedinjeni protiv zla.”¹³¹ A nekadašnji premijer Isa Mustafa je 2016. godine rekao da „deveti april 1999. godine označava početak strateškog partnerstva Albanaca i njihovih prirodnih saveznika, angažovanih pod okriljem NATO-a, najmoćnijeg vojnog i političkog saveza u istoriji”.¹³² Političari redovno hvale i prepoznaju napore međunarodne zajednice tokom sukoba Kosova i Srbije, što se vidi u čestim priznanjima na komemoracijama u protekloj deceniji, pa i na obeležavanjima Bitke na Košarama.

27

6.3. Zaključak

Bitka na Košarama se svojim osobenostima razlikuje od drugih događaja koji se obeležavaju na Kosovu i u tome je njen naročit značaj u analizi ratnih zbivanja. Za razliku od mnogih drugih događaja, ta bitka se odvijala na bojištu na kojem su stradali vojnici i Kosova i Srbije. Osim toga, Bitka na Košarama je posebno važna u kosovskom društvu zbog dva presudna činioca. Prvo, smatra se pobedom jer je u njoj probijena granica sa Albanijom, što je omogućilo siguran prolaz dobrovoljcima i transport oružja iz Albanije na Kosovo. Drugo, posledice Bitke na Košarama presudno su uticale na oblikovanje percepcije pobede. Potpisivanje Kumanovskog sporazuma između NATO-a i SRJ, 9. juna 1999. godine, podudarilo se sa završetkom bitke. Tim sporazumom, Srbija se obavezala da povuče svoje policijske i vojne snage sa Kosova. Godine 2019, tadašnji

127 Transkript 2019.

128 Transkript 2017.

129 Transkript 2023.

130 Transkript 2022.

131 Transkript 2019.

132 Transkript 2016.

premijer Haradinaj opisao je Kumanovski sporazum kao sporazum koji nam je „najzad dao pravo da živimo u slobodi“.¹³³ Sledstveno, kosovsko društvo je Bitku na Košarama videlo kao pobedonosni događaj, budući da je ta bitka direktno doprinela ostvarenju strateških ciljeva. Kada razmatramo zajednički narativ o prošlosti, sećanju i istorijskoj važnosti, konvergencija tih elemenata naglašava dubok značaj Bitke na Košarama za društvo. U sferi sećanja, izdvajanje Bitke na Košarama kao značajne i trijumfalne bitke dodatno doprinosi kolektivnom sećanju na rat. Time se preispituje narativ o žrtvi koji se često povezuje s kosovskim Albancima i ističu se njihovo aktivno učešće i otpornost. Ta promena u politici sećanja preinačava percepciju Albanaca sa Kosova kao pasivnih žrtava i predstavlja ih kao aktivne učesnike u borbi za samoopredeljenje i priznanje.

133 Kastrati, D. (2019) „Thaçi: Marrëveshja e Kumanovës, fundi i gjenocidit të Serbisë në Kosovë“, *Kallxo*, 9. jun 2019, dostupno na: <https://kallxo.com/shkurt/thaci-marreveshja-e-kumanoves-fundi-i-gjenocidit-te-serbise-ne-kosove/>.

7. Masakr u zatvoru Dubrava

7.1. Uvod

Jedan od najtežih zločina tokom rata na Kosovu izvršen je u Kazneno-popravnom zavodu Dubrava (KPZ Dubrava), najvećem zatvoru na Kosovu. Nakon NATO bombardovanja tog zatvora, srpske snage bezbednosti su izvršile masakr nad zatvorenicima. Posle napada, svi preživeli su prebačeni u zatvore u Srbiji, što je otežalo prikupljanje pouzdanih izveštaja o ubistvima do kraja rata, kada su neki zatvorenici oslobođeni. NATO je izveo vazdušne napade na zatvor 19. i 21. maja 1999. godine, ciljajući vojne aktivnosti srpskih snaga. Zatvorske vlasti su 22. maja naredile da se približno 1.000 zatvorenika postroji u zatvorskom dvorištu.¹³⁴ Ubrzo potom, pucali su na zatvorenike i bacali bombe na njih sa zatvorskih zidina i osmatračnica, ubivši više od 130 ljudi. Tokom naredna 24 sata, čuvari zatvora, specijalna policija i, možda, pripadnici paravojnih formacija lovili su zatvorenike koji su se skrivali u zatvorskim zgradama, podrumima i kanalizaciji, pa je smrtno stradalo još zatvorenika.¹³⁵

Nakon početka NATO bombardovanja, srpske vlasti su sve albanske zatvorenike iz zatvorâ u Srbiji prebacile u zatvor u Dubravi/Dubravë. Među njima su prebačeni politički zatvorenici, Ukshin Hoti i 142 lica osuđena u krivičnom predmetu poznatom kao Đakovička grupa. Prema izjavama svedoka, Hoti je pušten iz Dubrave 16. maja, dan pre isticanja zatvorske kazne, i od tada mu se gubi svaki trag. Veruje se da su ga srpske snage ubile po oslobađanju.¹³⁶

Na Kosovu o ovom masakru preovladava stav da su srpske snage iskoristile NATO bombardovanje kako bi pogubile sve albanske zatvorenike u Dubravi. Taj događaj se ističe po tome što su meta bili bespomoćni zatvorenici, lišeni mogućnosti da se brane. Među njima je najmanje 150 političkih zatvorenika. Naglašavajući posebnu kategoriju – političke zatvorenike – i ističući njihov doprinos oslobađanju Kosova, politički akteri grade narativ koji podupire kolektivnu borbu za slobodu i državnost. Sećanje na albanske političke zatvorenike postaje integralni deo oblikovanja kolektivnog identiteta ukorenjenog u zajedničkoj istoriji ugnjetavanja i otpora. Njihove priče i žrtve doprinose stvaranju kolektivnog sećanja koje naglašava istrajnost kosovskih Albanaca i njihovu nepokolebljivu posvećenost političkom aktivizmu. Sledstveno, takav komemorativni diskurs podstiče shvatanje da žrtve nisu bile slučajne, već da su to bili pojedinci koji su presudno oblikovali politički pejzaž Kosova.

29

7.2. Komemorativne prakse

Komemoracije masakra u Dubravi snažan su podsetnik na teror koji je zahvatio taj zatvor tokom pet dana krajem proleća 1999. godine, kako zbog bombardovanja tako i zbog streljanja. Svake godine, obično 22. maja, masakr u zatvoru Dubrava svečano se obeležava. Političari iz vlasti i opozicije tom prilikom posete zatvorske objekte te održe govore ili objave izjave na društvenim mrežama kako bi odali počast stradalim i preživelim političkim zatvorenicima. Pored toga, Agencija za upravljanje memorijalnim kompleksima Kosova (AMKMK) pokrenula je projekat

134 Human Rights Watch (2003) *Po naredenju – Ratni zločini na Kosovu*, Beograd: Samizdat B92, dostupno na: https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/Po_naredenju.pdf.

135 Human Rights Watch (2003) *Po naredenju – Ratni zločini na Kosovu*, Beograd: Samizdat B92, dostupno na: https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/Po_naredenju.pdf.

136 Wikipedia (2023) „Ukshin Hoti“, 1. april 2023, dostupno na: https://sq.wikipedia.org/wiki/Ukshin_Hoti.

„Memorijal masakra u zatvoru Dubrava“. Projekat je završen 2021. godine. Izgradnja je koštala približno 160.000 evra.¹³⁷ U okviru te inicijative, podignuto je spomen-obeležje sa urezanim imenima, grupisanim u tri kategorije: smrtno stradali, povređeni i preživeli.¹³⁸

U govorima političkih predstavnika često se naglašava značaj priznavanja političkih zatvorenika u Jugoslaviji kao posebne kategorije koja se ne može zanemariti ili prevideti. Ta distinkcija postala je posebno uočljiva tokom poslednjeg rata, kada je država Srbija nekoliko stotina albanskih zatvorenika iz različitih zatvora u Srbiji i iz Kosova prebacila u KPZ Dubrava. Dominantan narativ u govorima je dosledno priznavanje političkih zatvorenika i njihove značajne uloge u emancipaciji Kosova. Na komemoracijama se najviše pominju Adem Demači, koji je, od kraja pedesetih do 1990, proveo 28 godina u zatvorima u Srbiji, i Ukshin Hoti, koji je zatvaran u periodu od 1981. do 1999. godine i nestao 16. maja 1999. godine.¹³⁹ Poslednji komemorativni govor u Dubravi, 2023. godine, premijer Kosova Albin Kurti započeo je postavljajući niz pitanja i analizirajući istorijske događaje i njihov uticaj na kolektivnu svest. Ta pitanja navode na razmišljanje o tome kako treba tumačiti istorijske događaje i kako se kolektivna svest nacije, u ovom slučaju Albanaca, oblikuje njenom istorijom i težnjom za slobodom. Premijer Kurti se upustio u tumačenje, refleksiju i analizu, postavljajući ova pitanja: „Kako treba tumačiti sve ove istorije masakra, ratova, zatvaranja, deportacija i političkih borbi? Šta hrani i neguje kolektivnu svest nacije koja se vekovima neumorno bori za slobodu? Drugim rečima: kako se može definisati istorijska svest albanskog naroda?“¹⁴⁰ Potom je objasnio da je jedan od načina za razumevanje političke istorije Albanaca u Jugoslaviji praćenje sudbine generacija i grupa političkih zatvorenika, kao i čitanje o njihovim zatvaranjima hronološkim redom. Tokom tog perioda nakon Drugog svetskog rata, dugog više od pola veka, kada su Albanci u Jugoslaviji bili zajednica najizloženija ugnjetavanju i političkoj represiji od svih u Evropi, politički zatvorenici su razvili dve bitne ideologije, jednu na početku i jednu na kraju te Jugoslavije. U istom govoru, Kurti je izjavio: „Albanski politički zatvorenici u Jugoslaviji, koji su predstavljali vrhunac nacionalnog političkog aktivizma u to vreme, bili su posebna kategorija koja se nije mogla ni ignorisati ni prenebregavati. Njihov duh i rad nasleđivali su se i prenosili s jedne grupe na drugu, s jedne ilegalne organizacije na drugu, što je stvorilo političku i vojnu organizaciju koja je dovela do oslobođenja Kosova. Njihova lična sudbina je toliko snažno oblikovana političkom sudbinom Albanaca tog vremena da se njihove autobiografije i biografije mogu čitati i kao sama politička istorija Albanaca u Jugoslaviji. Dela Knjiga samoodricanja i Kvantna ljubav dotičnog, koja je napisao Adem Demači, ili Politička filozofija albanskog pitanja i Razgovor kroz rešetke Ukšina Hotija, dva su temeljna referentna izvora za razumevanje života Albanaca pod opresivnim diktatorskim i fašističkim režimima Jugoslavije uopšte i Srbije posebno.“¹⁴¹

Iste godine, predsednica Vjosa Osmani odala je počast onima koji su bili zatvoreni u Dubravi zbog političkih uverenja. „Na ovu godišnjicu sećamo se žrtava, patnji i nedaća političkih zatvorenika koji su doprineli nacionalnom cilju, postojani i nesalomivi do samog kraja. Uvek ih se sećamo i odajemo im počast, uz nepokolebljivu posvećenost da počinioce tog zločina izvedemo pred lice

137 AMKMK (n. d.) „Lapidari i Masakres se Dubraves“, dostupno na: https://amkmk.rks-gov.net/acadp_listings/lapdari-i-masakres-se-dubraves-dubrave-istog/.

138 Ibid.

139 Transkript 2023.

140 Ibid.

141 Ibid.

pravde.¹⁴² Na komemoraciji 2021. godine, nekadašnji premijer Ramush Haradinaj kazao je da su mnogi Albanci proveli dobar deo života u zatvoru, pominjući život i žrtvu Adema Demaçija i Smajla Haradinaja, i dodao da masakr u Dubravi nije bio početak patnji Albanaca u zatvorima.¹⁴³ Godine 2020, tadašnji predsednik Hashim Taçi takođe je govorio o političkim zatvorenima Dubrave: „Masakr u zatvoru Dubrava je među najgnusnijima jer je počinjen protiv nezaštićenih zatvorenika, što je u suprotnosti sa svakom međunarodnom konvencijom i zakonom.”¹⁴⁴ Prethodne godine (2019) takođe je odao počast političkim zatvorenima: „Adem Demaçi, simbol albanskog otpora, čovek koji je postao naša nacionalna svest kroz 28 godina u jugoslovenskim zatvorima, i Redžep Mala, jedan od najizdržljivijih političkih zatvorenika, izložen torturi. Potom Enver Topali, koji je, pošto je uhapšen, 1984. pred sudom izneo svoje patriotske ideje i žustro branio zahtev za Republikom Kosovo.”¹⁴⁵ Dodao je da se Enver Topalli, politički zatvorenik koji je stradao u masakru u Dubravi, ističe kao neumorni i nepokolebljivi aktivista.¹⁴⁶

Još jedna značajna tema u komemorativnim govorima političkih predstavnika povodom masakra u zatvoru Dubrava jesu svedočenja preživelih političkih zatvorenika, koja rasvetljavaju njihova iskustva. Godine 2022, premijer Kurti je izjavio: „Dubrava je jedan od najmračnijih događaja druge polovine 20. veka. Pozivamo se na svedočenja zatvorenika, knjigu Envera Dugolija, priče Liburna Alijua, Naita Hasanija i mnogih drugih. Taj zatvor treba sačuvati kao mesto teškog zločina. Tragove različitih metaka ne bi trebalo brisati sa zatvorskih zidova. Sve se tu dogodilo. Kao što je opisano u knjizi Envera Dugolija (Ne)zatvoreni krug zatvora, smrt se nadvila nad ljudima, smrt se širila preko živih, smrt se očekivala s neba.”¹⁴⁷ Godine 2019, Liburn Aliu, nekadašnji zatvorenik i sadašnji ministar životne sredine, prostornog planiranja i infrastrukture, prisećao se terora tokom bombardovanja i streljanja. U intervjuu je opisao trenutke neposredne opasnosti da bude ubijen. „Preživeo sam jer sam imao sreće. Čak su i moji preživeli prijatelji živi samo zato što su imali sreće. Prvo, u NATO napadima, četiri čoveka su stradala veoma blizu mene. Zatim, u drugom napadu, kada su nas sve postrojili i počeli da pucaju na nas, legao sam na zemlju i otkotrljao se. Opet, samo sam imao sreće”¹⁴⁸, rekao je ministar Aliu. Iste godine je Rasim Selmanaj, nekadašnji zatvorenik i poslanik Alijanse za budućnost Kosova (ABK), prepričao svoje iskustvo: „Uprkos svim tim masakrima, duh preživelih nije bio slomljen. U tim tragičnim okolnostima, trud da se pomogne drugovima i da se oni spasu bio je bez premca. Preživeli zatvorenici postali su lekari kako bi spasli život povređenima.”¹⁴⁹ Prilikom godišnjice masakra u Dubravi obeležene 2018, premijer Albin Kurti je opisao deo svog zatvorskog iskustva: „Oni koji su preživeli prebačeni su u zatvore i bolnice 24. maja, gde su i drugi izgubili živote. Jedan od njih, čije ime ne znam, umro je 10. juna 1999. godine uveče, u zatvoru u Požarevcu, u Paviljonu VI, gde sam i ja bio zatočen, pošto su nas sve tukli, ne štedeći ni povređene. Danas smo srećni što su neki koji su preživeli taj masakr još među nama, pa mogu svedočiti i ispričati nam o nehumanim strahotama koje su videli i doživeli.”¹⁵⁰ Nadalje, nekadašnji politički zatvorenik i pripadnik OVK Sadik Zeqiri je 2017. godine izrazio zabrinutost zbog nemarnog odnosa vlade

31

142 Ibid.

143 Transkript 2021.

144 Transkript 2020.

145 Transkript 2019.

146 Ibid.

147 Transkript 2022.

148 Transkript 2019.

149 Ibid.

150 Transkript 2018.

prema adekvatnom obeležavanju i žrtava i preživelih masakra u zatvoru Dubrava. „Vlasti se ne bave ovim pitanjem, iako je organizacija ove godišnjice i svih prethodnih trebalo da se obavi na institucionalnom nivou. Ali to se dosad nije dogodilo. Zapravo, ne smatraju važnim da dođu i pokažu solidarnost s nama, da posete mesta u zatvoru Dubrava gde su vlasti Srbije počinile državni masakr nad zatvorenicima.“¹⁵¹ To nedvosmisleno pokazuje da su iskustva doživljena tokom bombardovanja i streljanja u Dubravi i dalje živa u sećanju onih koji su preživeli taj masakr, a neki od njih su i danas aktivni u političkom životu Kosova.

U pregledu komemorativnih govora povodom masakra u Dubravi očigledna je zabrinutost zbog toga što odgovorni za taj masakr nisu kažnjeni. Prilikom posete na godišnjicu masakra 2023. godine, premijer Kurti je izjavio: „Preživeli zatvorenici prepričavali su priču o masakru u zatvoru Dubrava, ponekad detaljno, iz dana u dan i iz sata u sat, uz imena onih koji su počinili ovaj ratni zločin, a koji još uvek nisu privedeni pravdi, uprkos dokazima i svedocima.“¹⁵² Dodao je da se ta detaljna svedočenja mogu naći u delima Envera Dugollija (Ne)zatvoreni krug zatvora, Naita Hasanija *Još sam živ*, u knjizi Ukëa Thačija o scenarijima masakra u zatvoru Dubrava i, naposletku, u nedavno objavljenoj knjizi *Teror ima ime* Asllana Selimija.¹⁵³ Slično tome, 2022. godine, predsednica Osmani je kazala: „Ovaj makabrični zločin ostaje nekažnjen. Postoje preživeli svedoci, pa pravda mora obaviti svoje i kazniti počinioc. Naša borba za slobodu i državnost biće zapečaćena kad se ostvari pravda za sve zločine srpskog režima.“¹⁵⁴ Prilikom 21. godišnjice masakra, tadašnji predsednik Hashim Thači zahtevao je pravdu za žrtve – ne samo one u Dubravi već i širom Kosova. „Kosovo se neće zaustaviti dok se ne postigne pravda za više od 13.000 civilnih žrtava ubijenih od strane srpske države, preko 400 počinjenih masakra i više od 20.000 žena silovanih od strane tog državnog aparata. Srbija se mora suočiti s pravdom za genocid koji je počinila na Kosovu nad civilnim stanovništvom i za sve ove masakre koji su zadesili građane Kosova.“¹⁵⁵ Godine 2018, dok je još bio samo predsednik Pokreta za samoopredeljenje (Lëvizja Vetëvendosje, LVV), premijer Albin Kurti je izjavio: „Dosad su potpuno zakazale i domaća i međunarodna pravda, da ne pominjemo nedostatak volje i zainteresovanosti da se gone i osude kriminalci koji su organizovali i sproveli morbidni plan ovog masakra.“¹⁵⁶ Prošle su 24 godine od masakra u zatvoru Dubrava i, uprkos postojanju krivične prijave sa imenima žrtava i počilaca tog zločina, dosad nisu preduzete nikakve pravne radnje u vezi sa tim događajem. Međutim, 2022. godine, kosovska policija je uhapsila jedno lice srpske nacionalnosti osumnjičeno za ratne zločine u zatvoru Dubrava.¹⁵⁷

32

151 Transkript 2017.

152 Transkript 2023.

153 *Ibid.*

154 Transkript 2022.

155 Transkript 2020.

156 Transkript 2018.

157 Bami, Xh. (2022) „Kosovska policija uhapsila osumnjičenog za masakr u Dubravi“, *Balkan Insight*, 2. decembar 2022, dostupno na: <https://balkaninsight.com/sr/2022/12/02/kosovska-policija-uhapsila-osumnjicenog-za-masakr-u-dubravi/>.

7.3. Zaključak

Političari na Kosovu, i oni na vlasti i oni iz opozicije, imaju značajnu ulogu u odavanju počasti žrtvama Dubrave i čuvanju sećanja na njih. Godišnje komemoracije pružaju priliku političkim predstavnicima da priznaju žrtvu političkih zatvorenika i istaknu njihov presudan značaj za emancipaciju Kosova. Naglašavajući političke zatvorenike kao posebnu kategoriju, politički predstavnici konstruišu narativ koji podupire kolektivnu borbu za državnost. Komemorativni diskurs postaje sredstvo da se ustvrdi delatnost i otpornost ugnjetavanih Albanaca, ističući njihovu posvećenost političkom aktivizmu i otporu represivnim režimima. U ovom kontekstu, komemorativni diskurs je politički katalizator mobilizacije i solidarnosti i neguje osećanje kolektivnog identiteta među albanskom populacijom. Priče i žrtve političkih zatvorenika doprinose stvaranju kolektivnog sećanja koje naglašava izdržljivost, hrabrost i posvećenost kosovskih Albanaca u njihovoj borbi za slobodu. S druge strane, izostanak krivične odgovornosti počinitelaca podstiče kulturu nekažnjivosti, koju politički predstavnici nastoje da preispitaju komemorativnom retorikom. Tražeći pravdu i zagovarajući krivično gonjenje odgovornih, oni pokušavaju da postignu ne samo da se sećanje na žrtve poštuje već i da se počinjeni zločini ne zaborave i ne ponove. Međutim, važno je napomenuti da na Kosovu, uprkos snažnoj retorici i simboličkoj vrednosti komemoracija, primena pravde i odgovornosti u praksi ostaje ograničena. Manjak pravnih postupaka protiv počinitelaca zločina tokom sukoba 1998–1999. godine podriva težnju za pravdom i ometa potpuno ostvarenje aspiracija izraženih u komemorativnom diskursu.

8. Zaključak

U periodu posle rata, proces sećanja i razumevanja prošlosti ključan je u naporima da se zemlja obnovi. Bavljenje istorijom i njenim svedočanstvima postaje neophodno da bi se shvatilo kako se razvija osećanje nacionalnog identiteta.¹⁵⁸ Politički predvodnici imaju presudnu ulogu u stvaranju kolektivnog narativa o prošlosti, naglašavajući zajedničke korene i iskustva kako bi podstakli jedinstvo među ljudima i usadili im osećaj pripadnosti naciji. Važno je napomenuti da uticaj takvog sećanja i tumačenja istorijskih događaja znatno nadilazi granice prošlosti; on prožima javni život i bitno određuje nacionalnu istoriju u celosti. To kolektivno sećanje prevazilazi puke činjenice: ono obuhvata i to kako pojedinci pamte i tumače događaje, oblikujući zajedničko razumevanje prošlosti zemlje.¹⁵⁹ Posledično, taj proces doprinosi oblikovanju nacionalnog identiteta, pružajući dragocene uvide u poreklo i razvoj nacije. U slučaju Kosova, ta dinamika je veoma važna.

Analiza događaja povezanih sa oružanim sukobom na Kosovu otkriva stalan obrazac u komemorativnim praksama. Većina komemorativnih događaja ima standardizovanu strukturu i narativ, pa su varijacije u diskursima ograničene. Pored toga, uobičajeno je da postoji spomenik posvećen žrtvama. Međutim, ono što ih razlikuje jesu različiti nivoi pažnje i trajanja pri obeležavanju. Neki događaji dobijaju izuzetnu pažnju i obeležavaju se duže, često po dva-tri dana. Ti događaji obuhvataju složene ceremonije i aktivnosti kojima se odaje počast žrtvama. Drugi događaji se, međutim, obeležavaju skromnije i traju najviše nekoliko sati, s relativno jednostavnijim i kraćim ceremonijama. Taj kontrast u intenzitetu i trajanju komemorativnih praksi naglašava različite načine na koje se kolektivno sećanje čuva na Kosovu. Takođe postavlja pitanja o faktorima koji utiču na raspodelu pažnje i resursa različitim događajima, te kako ti izbori oblikuju ukupan narativ o sećanju na sukob.

34

Ovi komemorativni događaji su glavna stecišta složene interakcije odgovornosti i čuvanja sećanja. S jedne strane, oni nam pružaju priliku da se sećamo i odamo počast, čime se ustvrđuje da žrtve i borbe neće biti zaboravljene. S druge strane, postavljaju važna pitanja o efikasnosti mehanizama pravde posle sukoba, budući da znatan broj slučajeva i pravosudnih pitanja ostaje nerešen, što mnoge lišava osećanja da je potraga okončana a pravda zadovoljena.

U središtu politike sećanja na Kosovu je naglasak na odavanju počasti OVK. Ta dominantna praksa sećanja primećuje se kako u institucionalnim tako i u privatnim aktivnostima.¹⁶⁰ Narativ koji okružuje OVK prikazuje tu organizaciju kao avangardu bezbednosti i mira za Albance na Kosovu u najtežim vremenima. Pripadnici OVK uživaju divljenje kao osnivači koji su se borili za oslobođenje, što ljudima usaduje snažan osećaj nacionalne pripadnosti i ponosa.¹⁶¹ Osim toga, taj narativ o OVK stalno koriste vodeće političke stranke na Kosovu, koje su podigle brojne spomenike u čast OVK, a mnogi pripadnici te organizacije postali su uticajni lideri tih stranaka tokom poslednje decenije.¹⁶² Međutim, takav prikaz nije lišen kontroverzi, budući da se neki pripadnici OVK, koji su takođe bili istaknuti politički lideri na Kosovu, trenutno suočavaju sa

¹⁵⁸ <https://hrcak.srce.hr/file/342030>.

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2021/02/HLC-brochure-ENG-The-Politics-of-Memory-and-Remembrance-Practices.pdf>.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² *Ibid.*

optužbama za ratne zločine pred Specijalizovanim većima Kosova u Hagu. Stoga obeležavanje istorijskog značaja OVK u kontekstu tekućih sudskih postupaka ilustruje tenzije između očuvanja sećanja i težnje za pravdom.

Zatim, politika sećanja na Kosovu nije zatvorena u njegovim granicama. Naprotiv, čvrsto je skopčana s međunarodnim dimenzijama zbog uključenosti međunarodne zajednice tokom rata i u poratnom razdoblju. Ti spoljni uticaji oblikovali su način na koji se komemoracije organizuju i izvode. Nadalje, znatno su odredili narative povodom tih događaja, kao i formiranje nacionalnog identiteta među Albancima na Kosovu. Interakcije s međunarodnim akterima su i pospešile i oblikovale prakse sećanja, dovodeći do višestruke percepcije prošlosti i njenog tumačenja.

S druge strane, ova analiza političkog pamćenja na Kosovu takođe otkriva jasnu dominaciju u sećanju, pri čemu su određene grupe prisutnije i istaknutije u tim praksama. Na primer, nacionalne manjine, žene te politički pokreti i pokreti otpora koji su delovali mimo OVK znatno su manje vidljivi u komemorativnom pejzažu.¹⁶³ U suštini, primećena dominacija u sećanju odražava neujednačenu reprezentaciju različitih grupa i njihovih doprinosa tokom sukoba na Kosovu i posle njega. To postavlja važna pitanja o inkluzivnosti procesa sećanja i potrebi da se prepoznaju i komemoriraju raznovrsna iskustva i doprinosi svih pojedinaca i grupa koji su učestvovali u oblikovanju nacionalne istorije. Priznajući te razlike i imajući ih u vidu, Kosovo može težiti ka sveobuhvatnijem prikazu svoje prošlosti, a time i negovati inkluzivnije i pravednije kolektivno sećanje. Kultivacijom uravnoteženijeg prikaza prošlosti, zemlja može ojačati svoj nacionalni identitet, podstaći jedinstvo među svim zajednicama i utrti put društvenom pomirenju.

163 *Ibid.*